

Türkiye’de Sağ-Sol Ayırımını İnşa Eden Yatay ve Dikey İdeolojik Eksenler: Bir Siyasal Yelpaze Önerisi

Candaş Can

Öz: Türkiye’de özellikle 1970’lerden itibaren kurumsallaşmaya başlayan sağ-sol ayrımı; Batı’daki örneklerine oldukça benzer bir biçimde, iktisadi eşitliğe yönelik devrimci arayışlar ile milli kimliği ön plana çıkararak muhafazakâr tutumlar arasındaki farklılıkları betimlemiştir. Her iki tarafında farklı eğilimlerin gözlemlenebileceği bu ayrımın sol ucunda sosyalist, sağ ucunda ise milliyetçi hareketler yer alır. Ancak sentez ideolojik tutumlar dikkate alındığında; Türkiye’deki siyasal hareketleri, bu şekilde soldan sağa uzanan bir yatay doğru üzerinde sıralamak pek mümkün değildir. Örneğin İslamcı hareketlerin bu denkleme dâhil edilmesi, sağdaki dizilimi oldukça bulanıklaştırır. Ayrıca Türkiye’de sınıf temelli bir ayırmadan ziyade, kültür temelli bir çatışmanın ana belirleyici olduğu bir ayırmadan bahsedilebilir. Bu bağlamda kaynağını Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesinden alan Batıcılık-İslamcılık geriliminin Türkiye’de sağ-sol ayrımını netleştiren ve hatta onu dikey olarak kesen bir eksen karşılık geldiği ifade edilebilir. Bu kesişimin sentez alanlarında da Kemalizm, Ülkücülük, sosyal demokrasi ve İslami sosyalizm gibi eğilimler bulunmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’deki siyasal evren için Sosyalizm-Milliyetçilik (yatay) ve Batıcılık-İslamcılık (dikey) eksenlerinin oluşturduğu bir siyasal yelpaze modeli sunulmaya ve tarihsel olarak temellendirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye’ye özgü bir sağ ve sol yorumlaması çabasına dayanan bu yelpazenin, aynı zamanda merkez sağ ve merkez sol hareketlerin temas ettikleri ideolojik alanları ve bu hareketler içerisindeki tartışma alanlarını gözlemleyebilmeyi mümkün kılacağı da düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sağ, sol, Batıcılık, İslamcılık, milliyetçilik, sosyalizm, Kemalizm, Ülkücülük, sosyal demokrasi, İslami sosyalizm.

Abstract: The left-right distinction in Türkiye, which resemble in many aspects to examples in the West, became clear in 1970’s, and described differences between revolutionary demands towards economic equality and conservative attitudes emphasizing national identity. Although both have different tendencies, on the left end, socialist movements can be found, while nationalist movements occupy the right end. However, considering the presence of synthesizing political ideologies, it becomes highly challenging to categorize political movements along a linear spectrum in Türkiye. For instance, it is almost impossible to properly array the right-political movements when the Islamism is included this spectrum. Additionally, it can be argued that in Türkiye, the primary determinant is a distinction based on cultural conflict rather than a class-based distinction. In this context, it can be argued that the tension between Westernism and Islamism, rooted in the experience of Ottoman-Turkish modernization, constitutes an axis that shapes the left-right distinction in Türkiye, and even intersects the Socialism-Nationalism axis vertically. In the synthesis areas of this intersection, there are political tendencies such as Kemalism, Ulkuculuk, social democracy, and Islamic socialism. This study proposes a political spectrum model composed of the axes of Socialism-Nationalism (horizontal) and Westernism-Islamism (vertical) to analyze political ideas and movements in Türkiye. It is thought that this model will provide a clear understanding of the ideological contexts and areas of discussion within center-left and center-right movements in Türkiye.

Keywords: Left, right, Westernism, Islamism, nationalism, socialism, Kemalism, Ulkuculuk, social democracy, Islamic socialism.

@ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, ccan@sinop.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0001-6391-3067>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0722
insan & toplum, 2023.
insanvetoplum.org

Başvuru: 18.03.2022
Revizyon: 20.02.2023
Kabul: 29.05.2023
Online First: 30.08.2023

Giriş

Siyasal alanda 18. yüzyıl sonrası kullanıma giren sağ ve sol terimleri; siyasal fikir, pratik ve söylemleri kategorize etme noktasında oldukça işlevsel olmuşlardır. Bugün neredeyse tüm dünyada gündelik hayatın en basit eylemlerinden siyasal hayatın en ciddi meselelerine kadar, bu terminoloji hem yoğun bir şekilde kullanılır hem de muhatapları nazarında bir “anlam” yüklüdür. Tabi ki bu yüklenen anlamın, zaman ve/veya mekân bakımından farklılıklar gösterdiği de görülmektedir. Bu noktada, sağ-sol ayrımının bir geçerlilik taşıyıp taşımadığına yönelik Batı literatürü içerisinde tartışmaların olduğunu da ifade etmek gerekir. Kimi teorisyenlere göre, özellikle küresel kapitalizmin galibiyetinden sonra, sağ-sol ayrımı geçersiz hale gelmiştir; çünkü sağ veya sol iddiasında olan hareketler, savundukları ideoloji ve politikalar açısından oldukça benzeşmişlerdir (Uçar, 2005, ss. 332-337). Bunun yanı sıra ilgili literatürde, bu ayrımın tüm çelişkilerine rağmen halen bir geçerlilik taşıdığına ilişkin iddialar da dile getirilmektedir (Bobbio, 1999).

Bu çalışma, temel olarak Türkiye’ye özgü bir siyasal yelpazenin ortaya konulması ve temellendirilmesi çabasına dayanmaktadır. Dolayısıyla öncelikle ilgili literatürdeki temel eğilimleri belirlemek, bu çalışmanın literatürdeki konumunu ve sunmaya çalıştığı özgün katkıyı netleştirmek açısından önemlidir. Bu doğrultuda Türkiye’de sağ-sol ayrımına yaklaşım konusunda üç temel eğilimin varlığından söz edilebilir. Bunlardan ilkinin tarihsel ve ideolojik olarak Avrupamerkezci gördükleri bu terimleri ve dolayısıyla bu ayrımı kullanmayı kökten reddedenler, ikincisini ilki kadar kökten bir reddiyeye dayanmasa da analizlerinde daha farklı ve özgün kavramsal araçlara başvuranlar ve üçüncüsünü de bu terimleri ve dolayısıyla bu ayrımı analizlerinde kullananlar oluşturur.

İlk eğilimin en bariz temsilcisi olarak değerlendirilebilecek Cemil Meriç (2018, s. 81); sağ ve solu “çılgın sevgilerin ve şuursuz kinlerin emzirdiği iki ifrit” ve “toplum yapımızla herhangi bir ilgisi olmayan iki yabancı” olarak değerlendirerek, bu terimlerin hafızalardan silinmesini ve Türkiye’de siyasal gerçekliğin özgün kavramlarla ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Meriç’in bu bakış açısı, günümüz açısından bakıldığında gerçekleşmemiş bir temenninin ötesine geçmemektedir. Zira günümüz Türkiye’sinde sağ ve sol, sorunlu olsun ya da olmasın, kullananları ve muhatapları tarafından bir anlam ihtiva eder. Bu bağlamda terimleri kullanmayı reddetmek yerine, bunların Türkiye’ye özgü anlamlandırmalarını deşifre etmek daha işlevsel görünmektedir.

İkinci eğilimdeki özgün çabalar içerisinde de Şerif Mardin (2006, ss. 35-78)’in Edward Shils’den uyarladığı merkez-çevre yaklaşımı dikkat çekmektedir. Merkez-

çevre yaklaşımı, Türkiye’de siyasal-toplumsal ayrımın temelini Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesi çerçevesinde ele alır. Özetle bu yaklaşımda merkez, Batıcı-laik reformlarla toplumu modernleştirmeye çalışan askeri-sivil bürokrasi; çevre, bu reformlara karşı direnen İslami kesimlere karşılık gelir. Bu bağlamda Mardin’in Türkiye’deki temel siyasal ayrımı, Batıcılık-İslamcılık çatışması üzerinden yorumladığı görülmektedir; ancak tabii ki Mardin’in Türkiye’deki bütün siyasal eğilimleri içerisinde alan bir yelpaze sunma iddiasında olmadığını da ifade etmek gerekir. Merkez-çevre yaklaşımı, Türkiye’de iktidar mücadelesi alanının sadece bir boyutunu açıklayabilir görülmektedir. Çalışmanın ilk olarak 1973’te yayınlandığı düşünüldüğünde, Mardin’in Soğuk Savaş’ın gölgesinde alevlenen sosyalist ve milliyetçi hareketler arasındaki mücadeleyi bu analizinde hesaba katmadığı görülmektedir ki bu hareketler, ilerleyen süreçte gerek merkezin gerekse de çevrenin reorganizasyonunda oldukça etkili olmuşlardır. Dolayısıyla Türkiye’deki siyasal-toplumsal ayrımlara ilişkin incelemelerde, bu boyutun gözden kaçırılmaması gerekir. Yine Mardin’in bakış açısıyla hareket edildiğinde, birçok çalışmada vurgulandığı gibi, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) iktidarı bir yönüyle çevrenin merkezi ele geçirmesi olarak değerlendirilebilir (Koçal, 2012; Tuncel & Gündoğmuş, 2012). Bu bağlamda Açıkkel (2006, ss. 57-58)’in ifade ettiği gibi, AK Parti’nin iktidara gelmesi, klasik merkez-çevre paradigması açısından bir kırılma oluşturmaktadır ve 2000’ler Türkiye’sinin iktidar yapılanmasını artık bu yaklaşım üzerinden açıklamak mümkün görünmemektedir.

Sağ-sol ayrımına yaklaşım konusundaki en yaygın eğilimin üçüncüsü olduğu söylenebilir. Zira ilgili literatürde sağ, sol, merkez sağ, merkez sol vb. kavramlar üzerinden yürütülen birçok çalışma bulunmaktadır. Yine Türkiye’deki siyasal eğilimleri, sağcı-solcu tanımlamaları içeren ölçekler üzerinden saptamayı amaçlayan araştırmalar da dikkat çekmektedir (Yağcı, 2022). Türkiye’de sağ-sol ayrımı özelindeki en önemli tartışmalardan biri ise, İdris Küçükömer tarafından yürütülmüştür. Küçükömer (2012, s. 86); sağ-sol ayrımına yönelik hâkim eğilime tam tersinden bakmayı önererek, “Batıcı-laik bürokratik geleneği temsil eden” hareketleri sağ, “yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen Doğucu-İslamcı halk cephesine dayanan” hareketleri ise sol olarak nitelendirir. Çünkü Küçükömer (2012, ss. 88-96)’e göre, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e değin Batıcı-laik kadrolar; mevcut düzeni değiştirmek isteyen İslamcı toplumsal hareketlere karşı mütemediyen “merkeziyetçi-otoriter” bir tutumla karşılık vererek, konumunu muhafaza etmeyi amaçlamıştır. Bu analizin Türkiye’deki siyasal yelpazeyi anlama noktasında birtakım problemler taşıdığı söylenebilir. Şöyle ki Türkiye’de Batılı anlamda bir sağ-sol ayrımının kurumsallaşmamış olduğu büyük ölçüde iddia edilebilecekken, kendisini pragmatik amaçlar dışında hiçbir zaman sol olarak tanımlamayan Batıcı-laik hareketlerin aslında solcu değil sağcı olduğunu ifade etmek ve Batıcı-laik reformlara karşı alternatifler sunmaktan ziyade bir tepkiselliğin ifadesi

olan İslamcı hareketleri de sol olarak nitelendirmek oldukça yüzeysel kalmaktadır. Ayrıca bu analizin, Batı'da solun sekülerlikle olan tarihsel ve toplumsal bağlarını görmezden geldiği de söylenebilir. Bu problemlili yönlerine rağmen, Küçükömer'in bu analizinde Türkiye'deki siyasal ayrımı Batıcılık-İslamcılık mücadelesi üzerine temellendirmesi ve bu mücadeleyi sağ-sol ayrımıyla bütünleştirme çabası oldukça anlamlıdır. Ancak Batıcılık-İslamcılık eksenini, Mardin üzerinden ifade edildiği gibi, Türkiye'deki siyasal ayrımın sadece tek bir boyutunu oluşturur.

Nihai olarak ilgili literatürde Türkiye'ye yönelik bu kapsam ve boyutta bir yelpaze geliştirme denemesine rastlanmamıştır. Sağ, sol, merkez sağ, merkez sol terimlerine çalışmada sıkça başvurmakla birlikte; Türkiye'de siyasal hareketleri soldan sağa uzanan bir yatay doğru üzerine yerleştirmenin özgün koşullar nedeniyle mümkün olmayacağı düşünülmektedir. Örneğin "İslamcı ve milliyetçi hareketlerin hangisi daha sağdadır?", "Türkiye'de İslami temelli bütün siyasal hareketler sağda mı konumlanır?", "Kemalizm sağda mı solda mı yer alır?" gibi birçok soruya salt doğrusal olarak kurgulanmış bir yelpaze aracılığıyla cevaplar sunmak oldukça zordur. Çalışma kapsamında temellendirilmeye çalışılacak olan yelpaze, bir yönüyle klasik sağ-sol ayrımının da ötesinde bir arayışı dayanmaktadır. Dolayısıyla sağ, sol, merkez sağ, merkez sol terimlerinin literatürdeki yaygın anlamları üzerinden ele alındığı bu çalışmada; klasik bir sağ-sol ayrımından ziyade, iki eksenin oluşan özgün bir yelpazenin temellendirilmeye çalışılacağı ifade edilmelidir.

Geometrik bir mecazla, Türkiye'deki siyasal evren; doğrusal tek bir çizgi yerine, birbirlerini kesen iki eksenin oluşturduğu bir analitik düzlemi çağırıştırır. Bu analitik düzlemde yatay eksenin, tipik bir sağ-sol ayrımına oldukça benzeyen Sosyalizm-Milliyetçilik eksenini olduğu iddia edilebilir. Özellikle 1970'lerde tırmanan milliyetçi-sosyalist karşıtlığının, sağ-sol çatışması olarak adlandırılmış olması, bu iddiayı güçlendirmektedir. Bu düzlemdeki dikey olanınsa Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesi içerisinde kurumsallaşmış olan Batıcılık-İslamcılık eksenini olduğu ve bu eksenin Sosyalizm-Milliyetçilik yatay eksenini bölmesiyle oluşan dört alandaysa sentez alanların (Kemalizm, Ülkücülük, sosyal demokrasi ve İslami sosyalizm vb.) yer aldığı öne sürebilir. Türkiye'deki siyasal evreni bu şekilde kavrama çabası, bu evrenin çeşitliliği ve Batılı örneklerden farklılaşan yönleri ile sağ ve sol hareketlerin hem içsel hem de karşılıklı tartışma alanlarını daha net bir biçimde anlamayı mümkün kılabilir. Bu noktada çalışmanın Türkiye'deki sadece hâkim olan siyasal hareketleri inceleme iddiasında olduğunu ifade etmek gerekir. Keza çalışmanın özellikle niceliksel sınırlılıkları da dikkate alındığında, Türkiye'deki görece etki alanı sınırlı olan hareketlerin tamamını böyle bir çalışmada inceleyebilmek mümkün değildir.

Çalışmada kavramsal ve tarihsel bir netliğe kavuşmak amacıyla, öncelikle sağ ve sol terimlerinin Batı serüvenine kısa bir parantez açılmaktadır. Bunun ardından, Türkiye’ye özgü siyasal yelpazenin ve bundan hareketle merkez sağ ve merkez sol hareketlerin temas ve/veya mücadele alanlarının ana hatları ortaya konulmaktadır. Çalışmanın sonunda ise sunulan siyasal yelpazenin tarihsel olarak temellendirilmesi amaçlanmakta, yani Cumhuriyet’in ilanından günümüze değin Türkiye’de iktidar mücadelesi alanındaki siyasal hareketlerin bu yelpaze üzerindeki konumları tartışılmaktadır.

Bir Ayrımın Kısa Tarihi: Sağ ve Sol

Sağ ve sol terimlerinin kökeni, Fransız Devrimi öncesi ve sonrası mecliste uygulanan oturma düzenine dayanmaktadır. 1789’da toplanan Genel Meclis’te kral taraftarı olan aristokratlar sağ tarafta, Üçüncü meclisin üyeleri olan radikaller sol tarafta oturmuşlar ve sonraki Fransız Meclislerinde de statüko yanlılığı ya da karşıtlığı çerçevesinde bu oturma düzeni büyük ölçüde takip edilmiştir (Heywood, 2014, ss. 32-33).¹ Fransa örneğinden hareketle, burjuva ideolojisinin solu temsil etme hikayesi oldukça kısa sürmüş ve 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren sol terimi sosyalist fikir ve hareketleri işaret etmek için kullanılmıştır (Carlisle, 2005, s. vii). Dolayısıyla 20. yüzyıla doğru sosyalist hareketlerin siyasal sisteme dâhil olmalarıyla, liberaller doğal olarak sosyalistlerin daha sağında konumlanmışlardır. Tabi ki neredeyse Avrupa’nın tamamında muhafazakârlık, sağ veya merkez sağdaki konumunu korumuştur (Caprara & Vecchione, 2018, s. 54).²

1930’larda faşizmin yükselişi ve Sovyet pratığının giderek totaliterleşme eğilimine girmesi, klasik sağ-sol yelpazesinin genişlemesine neden olmuştur. Bu bağlamda 1930’lar sonrası dünyadaki ideolojiler evreninin basitçe, en soldan en sağa doğru “komünizm-sosyalizm- liberalizm- muhafazakârlık- faşizm” şeklinde tahayyül edilebileceği düşünülmüştür. Ancak faşizm, doğrusal yönde olduğu tahayyül edilen bu yelpaze modeli açısından önemli bir çelişki oluşturmaktadır. Şöyle ki İtalya, Almanya,

- 1 1790’da oluşturan Fransız Kurucu Meclisi’nde monarşinin korunmasını ve daha ılımlı bir değişim yolunun takip edilmesini savunanlar Jirondenler,mevcut sistemi radikal bir biçimde değiştirmek isteyenler de Jakobenler olarak adlandırılmışlardır (Carlisle, 2005, s. vii).
- 2 Bu noktada ABD’deki ideolojik ayrımın Avrupa’dan farklı bir biçimde kurumsallaştığını ifade etmek gerekir. ABD’de demokratlar ve cumhuriyetçiler arasındaki ideolojik ayrım, Avrupa solu ve sağı arasındaki ayrımı kısmen andırsa da ABD’de Marksizm temelli bir sol hareketin ortaya çıkmadığı görülmektedir (Caprara & Vecchione, 2018, ss. 54-55). Günümüz ABD siyasal yelpazesinde demokratlar ortanın solunda konumlanıyor görünmekle birlikte, liberal demokrasi düşüncesinin ABD siyasal kültürünün temel unsurlarından biri olduğu ve demokratların Avrupa solu ile hem köken itibarıyla hem de söylem ve politikalarıyla farklı bir siyasal çizginin izlerini taşıdığı ifade edilmelidir.

İspanya ve Portekiz gibi ülkelerde tecrübe edilen faşizmin en sağda olduğu ifade edilse de faşist partiler hem sağ hem de sol düşünce ve yöntemlerden etkilenmişlerdir (Carlisle, 2005, s. viii). Faşist pratiklerin özellikle otoriterlik boyutuyla komünist rejimlerle benzerlikler taşıması, sağ-sol yelpazesinin doğrusal olarak kurgulanmasını güç hale getirmiştir.³

20. yüzyılın sonlarında ideolojiler evreninde iki önemli hadisenin meydana geldiği söylenebilir. Bunlardan ilki neoliberalizm ve muhafazakârlığın uzlaşmasına dayanan Yeni Sağ'ın yükselişidir. Bu süreçte sol partiler Yeni Sağ'ın yükselişe geçtiği ülkelerde, refah devleti anlayışının muhafaza edilmesi yönünde çabalar ortaya koyarken; muhafazakâr partiler oldukça çelişkili olsa da küresel kapitalizmin değerleri ile kucaklaşmıştır. Giddens (2009, s. 10) bu durumu “muhafazakârlığın radikalleşmesi ve sosyalizmin muhafazakârlaşması” olarak nitelendirmektedir, çünkü artık ne sol olarak addedilen düşünceler radikaldir ne de sağ olanlar değişim karşıtıdır. 20. yüzyılın sonlarında yaşanan bir diğer önemli hadise de sosyalizmin giderek güç kaybetmesi ve nihayetinde kapitalizm karşısında beyaz bayrak açmasıdır. Aslında sosyalizmin güç kaybetmesinden çok daha öncesinde; Avrupa'daki sosyal demokrat partilerin programlarında kapitalizmin ehlileştirilmesinden öteye gitmeyen ekonomi politikalarına ve dini değerlere vurgular yaptıkları görülmektedir.⁴ Ancak sosyalizmin bir iktisadi sistem olarak iflası ve kapitalizmin küresel ölçekte yegâne konuma ulaşması, sağ-sol ayrımı tartışmalarını çok daha belirgin hale getirmiştir. Sözelimi bu süreçte Fukuyama (1992) tarihin sonunun geldiğini ve liberal demokrasinin kesin zafer elde ettiğini ifade ederek, bir yönüyle sağ-sol ayrımı üzerine tartışmanın anlamsızlığını ima etmiştir. Bu gibi tezlere itirazların bulunduğu da görülmektedir. Bu bağlamda sağ-sol ayrımının hâlâ bir anlam taşıdığını öne süren Bobbio (1999, s. 110), solu “daha eşitlikçi”, sağıysa “daha eşitsizlikçi” olarak değerlendirmektedir.

3 Bu noktada İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gündeme gelen ve günümüzde de yoğun bir biçimde tartışılan popülizm siyasetinin sağ-sol ayrımı çerçevesinde büyük önem taşıdığı ifade edilmelidir. Popülizm her ne kadar ilk olarak, 19. yüzyılda ideal toplum düzenini köy yaşamında arayan Rus narodnikleri ve ABD'deki tarımsal reform hareketini işaret etmiş olsa da (Artaraz, 2005, ss. 349-350) kavrama günümüzdeki anlamını kazandıran tecrübeler daha çok Latin Amerika'da yaşanmıştır ve bu popülist tecrübelerde sağ-sol ayrımını bulanıklaştıran birçok öğeye rastlanabilir. Örneğin popülizm denildiğinde ilk akla gelen liderlerden biri olan Arjantinli Juan Peron'un temsil ettiği milliyetçi popülizm hem sağ hem de sola ilişkin unsurlar içermiştir (Nascimento, 2005, s. 32). Peronizm olarak adlandırılan bu ideoloji, ülke ekonomisinin millileştirilmesine dayalı bir milliyetçilik anlayışını ve Marksizm'i içermeyen bir sosyalizm çerçevesinde işçilerin daha iyi koşullarda yaşamalarını temin etme gayesini taşımıştır (Power, 2005, s. 815).

4 Örneğin Almanya Sosyal Demokrat Partisi (SPD), Soğuk Savaş döneminde kendisini sosyalizmin totaliter yorumlarından soyutlamak için giderek piyasa kapitalizmi ve dini değerlerle bütünleşmeyi amaçlayan bir siyaset tarzı benimsemiştir. SPD'nin 1959 Bad Godesberg Programı'nda Hristiyan ahlakı demokratik sosyalizmin temellerinden biri olarak nitelendirilmekte ve ekonomi alanında mümkün olduğu kadar rekabet, gerektiği ölçüde planlama politikası savunulmaktadır (Kavukçuoğlu, 2003, s. 318, 323).

Ayrıca Bobbio (1999, ss. 117-124), sağ ve solu özgürlük-otorite (yetke) ölçütleri çerçevesinde de değerlendirerek, sağ-sol ayrımında aşırı ve ılımlı eğilimlerin tamamını içerecek genişlikte bir tasnifleme sunmaktadır. Bu tasniflemede aşırı solda eşitlikçi-otoriter, merkez solda eşitlikçi-özgürlükçü, merkez sağda eşitsizlikçi-özgürlükçü⁵ ve aşırı sağda da eşitsizlikçi-otoriter öğreti ve hareketler yer almaktadır.

Görüldüğü üzere; Batı'da sağ-sol ayrımını kapitalizm ile sosyalizm mücadelesinin belirleniminde şekillenmiş ve sosyalizmin küresel olma iddiasını yitirmesiyle de ayrımın geçerliliği tartışmalı hale gelmiştir. Türkiye'de ise sağ ve sol olarak nitelenen hareketler, Batı'dan oldukça farklı bir biçimde inşa olmuş ve süregelmiş görünmektedir. Bu farklılığın temelinde, Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesinin kendine özgü durumunu gözlemlemek oldukça mümkündür. Dolayısıyla konuya bu tecrübe üzerinden yaklaşmanın, Türkiye'ye özgü bir siyasal yelpazenin ana hatlarını ortaya koymak açısından işlevsel nitelikte olacağı düşünülmektedir.

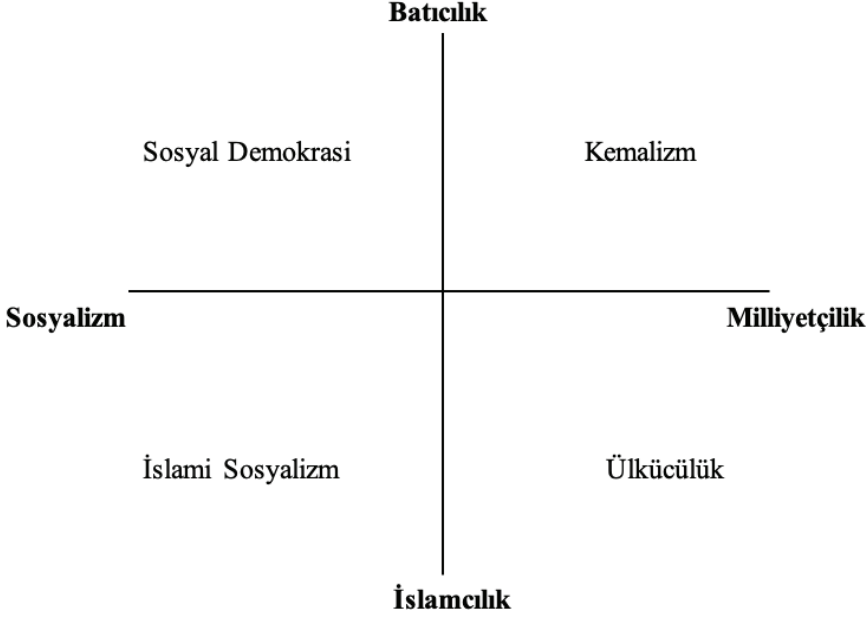
Alternatif Bir Siyasal Yelpaze Önerisi

Türkiye'de siyasal hareketlerin konumlarını, soldan sağa uzanan tek bir doğru üzerinde tahayyül etmek oldukça güçtür. Aşağıdaki şekil yardımıyla izah edilmeye çalışıldığı üzere, Türkiye'deki siyasal evrenin iki temel eksen (Batıcılık-İslamcılık Dikey Eksen ve Sosyalizm-Milliyetçilik Yatay Eksen) ve bu eksenlerin arasındaki alanlarda bulunan sentez eğilimlerin bileşkesinden oluştuğu düşünülmektedir.⁶ Hem Batıcılık hem de İslamcılığın milliyetçilik ve sosyalizm ile kurduğu farklı ideolojik rabitalar (Kemalizm, sosyal demokrasi, Ülkücülük, İslami sosyalizm vb.) bir arada düşünüldüğünde, bu iddialar daha somut bir nitelik taşır.

- 5 Bobbio (1999, s. 124) merkez sağdaki muhafazakâr partilerin, aşırı sağdakilerden farklı olarak, demokratik yöntemlere bağlı olduklarını ve yarıçıçların tarafsızlığı bağlamında yasalar önünde eşitlik prensibini benimsediklerini ifade etmektedir.
- 6 Kürt Siyasi Hareketi'ne bu yelpazede yer verilmemiş olmasının nedeni, bu hareketin oldukça heterojen bir yapı ihtiva etmesidir. Günümüzde büyük ölçüde bu hareketin çatısı olan HDP (Halkların Demokratik Partisi); milliyetçi (Kürtçü), sosyalist, muhafazakâr, anti-kapitalist Müslüman vb. birçok eğilimi içerisinde barındırmaktadır. Bu hareketin bazı eğilimleri Şekil 1'de yer alan alanlarla kısmen de olsa temas kurabilmekteyken (Örn. Kürt İslamcılığı); diğer bazı eğilimleri yukarıda çizilen eksenler ve sentez alanların neredeyse hiçbirleriyle uzlaşması mümkün görünmeyen bir ideolojiyi yansıtmaktadır. Örneğin Kürtçülük veya Kürt Milliyetçiliği dikkate alındığında, salt Kürt Siyasal Hareketi'ni açıklama iddiasında olan bir yelpaze modeli sunulması gerekir. [Kürt Siyasi Hareketi'ne yönelik incelemeler için bkz. (Laçiner, 2009; Yıldız, 2009; Bozarslan, 2018, 2020; Oran, 2020; Bora, 2020, ss. 821-906)] Bununla birlikte günümüzde HDP'nin milliyetçi eğilimleri dışlayan ve Şekil 1'deki Batıcılık-Sosyalizm-İslamcılık uçları arasındaki alanların herhangi biri veya tamamına temas etmeyi amaçlayan bir siyaset benimsemesi, bu hareketin önemli hegemonik imkanlar sunabilir.

Şekil 1.

*Türkiye'nin Siyasal Yelpazesi*⁷

Şekil 1'de sunulan analitik betimleme, Türkiye'de hâkim olan ve bunların sentezinden oluşan siyasal eğilimleri bir arada tahayyül edebilme imkânı sunarak, özgün bir siyasal yelpazenin genel karakteristiğini yansıtabilir. Ayrıca bu yelpaze Türkiye'de sağ, sol, merkez sağ, merkez sol vb. biçimlerde tanımlanan hareketlerin ideolojik koordinatlarını tayin edebilmeyi de mümkün kılacaktır. Bu eksenler ve arada kalan alanlardan tam olarak neyin anlaşıldığına yönelik kısa açıklamaların, bu iddiaların temellendirmesi noktasında katkı sunabileceği düşünülmektedir.

7 Bu şekil, Türkiye'de siyasal fikir ve hareketleri daha net bir biçimde betimleyebilmek amacıyla oluşturulmuştur. Şekle yönelik ilk fikrin ortaya çıkmasında- içerik ve bağlam açısından oldukça farklı olsa da- Hans Eysenck'in ideolojileri iki boyut çerçevesinde tahayyül etmeyi mümkün kılan siyasal yelpazesi biçimsel anlamda katkı sunmuştur. Eysenck'in bu yelpazesinde sol-sağ yatay eksenini ile otorite-özgürlük dikey eksenini yer almakta ve ideolojiler bu eksen üzerinde yerleştirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Heywood, 2014, ss. 34-35)

Batıcılık-İslamcılık Ekseni⁸

Batıcı-İslamcı çatışması, Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesinin temel çatışma alanlarından birini oluşturur. Bu çatışmanın bir ucunu, devlet eliyle kurulmuş Batı-tipi mekteplerde eğitim görmüş ve devletin kurtuluşu için Batılılaşmayı elzem gören asker-sivil bürokratlar; diğer ucunu da geleneksel İslami eğitim kurumlarında yetişmiş ve Batılılaşmayı bir bozulma olarak gören din adamları (ulema) oluşturur.⁹ Ancak Lewis’in (2014, ss. 317-320) işaret ettiği gibi, Batıcılar ve İslamcılar arasında oldukça “geniş bir uzlaşma ve karmaşa alanı” mevcuttur. Şöyle ki bu iki kanadın “aşırı” eğilimleri arasında keskin bir karşıtlık söz konusuysa, “ılımlı” eğilimleri arasında uzlaşma noktaları bulmak mümkündür. Zira bu ılımlı eğilimler Batı’daki teknolojinin aktarılması, ancak bunu yaparken de İslami kültürün muhafaza edilmesi noktasında büyük ölçüde mutabıktırlar. Günümüze değin de bu mutabakat alanında Millî Görüş Hareketi (MGH) ve merkez sağ olarak nitelendirilen birçok hareket varlık bulmuştur ki bu husus ileride daha ayrıntılı bir biçimde tartışılmaktadır. Dolayısıyla Şekil 1’deki Batıcılık-İslamcılık ekseni tam olarak bu çerçevede; yani en uçlarında aşırı eğilimleri, merkeze yaklaştıkça da ılımlı eğilimleri içerecek bir biçimde tahayyül edilmektedir.

Tanzimat Dönemi’nden Cumhuriyet’e değin Batıcılık, sivil-askeri bürokrasi içerisinde hâkim bir cereyan konumunda olmuştur. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan Batılılaşma süreci, bir yönüyle “laikleşme” sürecidir. Bu süreçte yönetim, hukuk ve eğitim alanlarında gerçekleşen “laikleşme” reformları (Ortaylı, 2008, ss. 410-418), Cumhuriyet devrimleriyle çok daha ileri bir boyuta taşınmış (Zürcher, 2019, ss. 45-48) ve İslamcı fikirler siyasal alandan bariz bir biçimde dışlanmıştı. Dışlayıcı laiklik anlayışına dayanan Cumhuriyet devrimleri, Batıcı-İslamcı çatışmasını daha da derinleştirmiş ve bu çatışmanın günümüze değin taşınmasına neden olmuştur. Bu çatışma Türkiye’de siyasal ayrımların temel belirleyenlerinden birini, hatta neredeyse ana hattını oluşturmaktadır.

Günümüzde seküler bir toplumsal düzenini savunan ve bununla bağlantılı olarak Batı ile ilişkileri önceleyen liberal, sosyal demokrat, feminist vb. eğilimler Batıcılık

8 Bu ve sonraki başlıklarda güdülen amaç, Şekil 1’de belirtilen eksen uçları ve sentez alanların kapsamlı bir analizini yapmak değildir. Zaten çalışmanın niceliksel sınırlılıkları da bunu mümkün kılmamaktadır. Her biri kendi içerisinde farklı eğilimleri barındıran bu akımların sadece genel bir tasvirinin sunulmaya çalışıldığı, dolayısıyla bu incelemelerin sadece betimleyici bir nitelik taşıdığı ifade edilmelidir.

9 Burada ifade edilen “mektepliler” içerisinde modernist İslamcılar da bulunmaktadır. Değişime karşı koyu bir taassup içerisinde olan ulemanın aksine, modernist İslamcılar Batı’nın bilim ve teknolojik anlamdaki gelişimine ilgi duymuş; ancak İslam toplumuna içkin olan geleneksel dini değerlerin muhafaza edilmesi kaygısını da canlı tutmuştur (Ülken, 1994, ss. 276-302). Bu noktada mekteplerde tahsil görmüş her Osmanlı aydınını Batıcı olarak değerlendirmemek gerekir.

şemsiyesi altında değerlendirilebilir.¹⁰ Bu bağlamda Avrupa ile ekonomik, hukuki, kültürel vb. diğer alanlarda daha derin ve güçlü ilişkilerin kurulması yönündeki talepleri (AB tam üyeliği vb.), Batıcılığın bugünkü karşılıkları olarak okumak mümkündür.¹¹ Radikal, modernist vb. türden eğilimleri barındıran İslamcılık ise; birçok farklı tarikat, cemaat, ekol, dernek, vakıf ve parti için kullanılabilir genişlikte bir kavramdır (Bora, 2020, ss. 415-513). Şekil 1’de yer alan İslamcılık hattının bu genişlik ve çeşitlilikle düşünülmesi gerekmektedir, burada daha çok İslamcılığın siyasal bir kimliğe bürünmüş örneklerine işaret edilmektedir.

Sosyalizm-Milliyetçilik Eksen¹²

Sosyalist ve Türk milliyetçisi eğilimler, İmparatorluğun son yüzyılında filizlenmeye başlamıştır. Ancak bu süreçte bunlar arasında sınırları belirgin bir çatışmadan bahsetmek çok da mümkün değildir. Bu noktada Sosyalizm-Milliyetçilik ekseninin, Batıcılık-İslamcılık eksenine nazaran günümüze oldukça yakın bir dönemde kurumsallaşmış olduğunu ifade etmek gerekir. Bu eksenin inşasında uluslararası politığın etkisi oldukça büyüktür ve Soğuk Savaş dönemi, sosyalizmin evrensellik iddiasını güçlendirdiği ve dolayısıyla Türkiye’de de bu yönde bir siyasal-toplumsal

- 10 Türkiye’de liberalizmin Batıcılık içerisinde değerlendirilebilecek güçlü eğilimlerden biri olduğunu ifade etmek gerekir. Bu hususta Toket ve Tekin (2020)’in, Batıcılık ve liberalizm çerçevesinde yürüttükleri tartışma, oldukça açıklayıcıdır. Toket ve Tekin (2020, ss. 95-96)’e göre “Liberalizm, Türkiye’deki Batıcılık hareketinin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır ve aslında Cumhuriyet öncesi bir tarihe sahiptir. Ancak Cumhuriyet öncesi liberal arayışlar daha çok Batı’nın liberal projesinin Osmanlı’ya önerilmesi şeklinde” tezahür etmişken “Cumhuriyet sonrası liberal düşünce bütünsel bir liberalizm kavrayışından çok, Cumhuriyetin eksiklerini tamamlayacak zeminlerde liberalizme başvuran bir siyasal hareket olmuştur.” Bu bağlamda, bütünsel bir ideolojik formasyona karşılık gelmediğinden hareketle, Türkiye’de liberalizmin genel olarak entelektüel dünyanın sınırlarını aş(a)madığı ve dolayısıyla kitlesel bir harekete evrilecek boyuta ulaş(a)madığı görülmektedir. Şekil 1’de liberalizme ayrı bir yer verilmemiş olmasının temel nedenini de bu saptama oluşturmaktadır.
- 11 Uğur’un “Türkiye’de Avrupa Birliği Sorunu- Kendini Yeniden Üreten Bir Yatay Bölünün Hikayesi” adlı çalışması bu iddiaların temellendirilmesi açısından katkı sunabilir. Bu çalışmada Uğur (2009), Türkiye’de sağ ve sol kesimlerin AB’ye bakış açısına yönelik, bu alanda yürütülen kantitatif araştırmalardan da yararlanarak, bir sorgulama gerçekleştirmektedir. Bu analiz üzerinden Türkiye’de liberal ve sosyal demokrat kesimlerin AB’ye daha olumlu; dindar, milliyetçi-muhafazakar kesimlerin ise daha olumsuz baktığı söylenebilir. Ancak Uğur, AB’ye ilişkin tutumlardaki başka bir noktaya da dikkat çeker. Uğur (2009, s. 1016)’a göre, “dikey çizgilerle bölünmüş olan politik yelpaze”nin her bir tarafı kendisi içerisinde yatay olarak da bölünmektedir; yani politik yelpazenin her bir yanında “AB-yanlısı ve AB-karşıtı eğimler” bir arada bulunabilmekte ve ayrıca AB’ye bakış açısı zaman içerisinde değişen hareket ve örgütler de görülebilmektedir.
- 12 Bu eksenindeki sol ucun adlandırılmasında komünizm yerine sosyalizm teriminin kullanılması tercih edilmiştir. Zira Türkiye’de günümüze değin kendisini komünist olarak nitelendiren hareketlerin hegemonik etkisinin veya toplumsal karşılığının sosyalist hareketlere kıyasla çok daha az olduğu ifade edilebilir. Çalışmanın iddiası Türkiye’deki hâkim siyasal hareketleri incelemek olduğundan eksen bu şekilde sınırlandırılmıştır. Tabi ki daha geniş açıdan ele alınacak bir yelpazede bu eksenin uzatılması ve sol uca komünist hareketlerin konumlandırılması gerekir.

hareketliliğin olgunlaştığı bir sürece karşılık gelmektedir. Daha evvelinde sosyalist ve komünist eğilimler ya Osmanlı/Türkiye Sosyalist Fırkası örneğindeki gibi salt bir özentinin dışavurumunu yansıtmış¹³ ya da Milli Mücadele yıllarındaki gibi iktidar bloğu tarafından pragmatist amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır ki (Tunçay, 2000, ss. 73-164) bu süreçten sonra da yayılım alanı olarak Kadro Hareketi gibi entelektüel ortamların ötesine taşınmamıştır. Sözü edilen süreçteyse bir tarafta sosyalist hareketler giderek güç kazanırken, diğer yanda da anti-komünist propagandalar aracılığıyla bunların karşısında konumlanan Türkçü hareketler kendisini göstermektedir. Bu çatışmanın ilk kıvılcımlarını 1940’larda Nihal Atsız ve Sabahattin Ali çevreleri arasındaki tartışmalarda gözlemlemek mümkünken (Ertekin, 2020, ss. 367-369), 1970’lere gelindiğinde toplumsal hafızada “sağ-sol” çatışması olarak kodlanan siyasal şiddet olaylarının temel aktörleri bu hareketlerdir.

Gerçekten de Sosyalizm-Milliyetçilik eksenini Batı’daki sağ-sol ayrımını oldukça andırır ki yukarıdaki yelpazede bu nedenle yatay olarak tasvir edilmiştir. Ancak daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı-Türk modernleşmesi tecrübesinin temel çatışma alanı olan Batıcılık-İslamcılık gerilimi, Türkiye’ye özgü bir haritalandırma yapmayı beraberinde gerektirmektedir. Bu noktada Sosyalizm-Milliyetçilik ekseninin tarihsel bir çizgiye karşılık gelen Batıcılık-İslamcılık eksenini tarafından bölünmekte olduğunu tahayyül etmek, Türkiye’de siyasal hareketlerin analiz edilebilmesi açısından oldukça işlevseldir. Nitekim Türkiye’de hem milliyetçilik hem de sosyalizmin seküler ve dini temelli farklı yorumları, bu yönde bir haritalama üzerinden daha net anlaşılabilir. Ayrıca bu haritalama, Türkiye’nin Batı’daki sağ-sol ayrımından farklılaşan ve dolayısıyla kendine özgü karakteristikleri ortaya koyma potansiyeline de sahiptir. Türkiye’de sentez siyasal alanlar ile merkez sağ ve merkez sol hareketlere ilişkin sorgulamalar, bu farklılıkları saptamak açısından önemli katkılar sunabilir.

Sentez Alanlar

Şekil 1’in sentez alanlarında; Batıcılık-Milliyetçilik arasında “Kemalizm”, Milliyetçilik-İslamcılık arasında “Ülkücülük”, Batıcılık-Sosyalizm arasında “sosyal demokrasi” ve İslamcılık-Sosyalizm arasında “İslami sosyalizm” yer almaktadır. Bu noktada her bir sentez alanında bunlardan farklı eğilimlerin (ulusalcılık, Anadoluçuluk, muhafazakârlık

13 Benlisoy ve Çetinkaya (2018) Osmanlı/Türkiye Sosyalist Fırkasına yönelik çalışmalarında, Fırkanın lideri olan Hüseyin Hilmi (İştirakçi) ve çevresinin sosyalizmi tam olarak kavrayamadığına ve sosyalist olmaktan çok liberal olarak değerlendirebileceğine yönelik değerlendirmelere itiraz ettiklerini ifade etmek gerekir. Yazarlara göre bu “çevre, özellikle işçiler arasındaki etkinliği dolayısıyla sosyalist hareketin yaygınlaşması açısından iz bırakmış sayılmalı ve unutulmuşluğa terk edilmemelidir.” (Benlisoy & Çetinkaya, 2018, s. 179)

vb.) olduğunu da ifade etmek gerekir. Şekil 1’de sadece adı geçen sentez eğilimlere yer verilmesinin temel gerekçesi, bunların bulunduğu alandaki en güçlü ve bariz siyasal eğilimi temsil ediyor olmalarıdır.

Türkiye’de milliyetçiliğin Batıcılık-İslamcılık ekseninin böldüğü alanlarda farklı tezahürleri bulunmaktadır. Aslında bu farklı tezahürler milliyetçiliğin seküler ve İslami biçimlerine ilişkin bir ayrıma karşılık gelmektedir. (Karabaşoğlu, 2020, ss. 700-701).¹⁴ Batıcılık ve milliyetçilik ideolojilerinin bir sentezi olan “Kemalizm” (Hanioglu, 2013, ss. 46-57) alanında seküler-milliyetçi eğilimler kendisini göstermektedir. Kemalizm, bir kurucu ideoloji olarak, Türkiye’deki siyaset-bürokrasi-toplum ilişkilerinin ana belirleyeni niteliğindedir. Kahraman (2011, s. 43)’ın ifade ettiği gibi, tarihsel olarak Kemalizm’in sol, sağ, retrospektif, laisist, bürokratik, militer vb. farklı türlerinden bahsedilebilir. Ancak günümüzde bu ideoloji, daha çok Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve çevresinde temsil edilen Batıcı/seküler-milliyetçi eğilimlerin bir ifadesi niteliğindedir. Türkiye’de İslami tonda milliyetçiliğin en dikkate değer temsiliyse Ülkücü Hareket’tir. Can (2020, s. 664)’ın ifadesiyle, “Ülkücü Hareket, Türk sağına ideolojik dayanak oluşturan milliyetçilik-muhafazakârlık-İslamcılık sacayağının, milliyetçilik merkezli en başarılı terkiplerinden birini üretmiş[tir]”.¹⁵ Ülkücülük, 1960’larda olgunlaşmaya başlamış bir eğilim olarak, büyük ölçüde “Türk=Müslüman” formülüne dayanan bir zihniyeti yansıtmaktadır. Alparslan Türkeş’in “Tanrı dağı kadar Türk, Hira dağı kadar Müslüman” söylemi ve Hasret dergisinin 1976 tarihli “Türklük bedenimiz, İslâmiyet ruhumuzdur” başlığı bu formüle verilebilecek örneklerden sadece bir kaçıdır (Bora, 2020, s. 315). Ülkücülük sadece Milliyetçi Hareket Partisi’nde (MHP) değil, aynı zamanda gençlerin katılımına dayanan Ülkü Ocakları’nda da temsil edilen bir ideolojidir ve Türkçü-Turancı motiflerin Ocaklarda çoğu zaman MHP’den

14 Bu iki eğilimin izleri Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın temsil ettiği farklı ekollerde görülebileceği gibi (Aksoy & Can, 2018), 1960’larda hararetlenen Alparslan Türkeş ve Nihal Atsız tartışmalarında (Ertekin, 2020, ss. 383-384) kendisini net bir biçimde göstermektedir.

15 Ülkücülük ideolojisinin incelendiği bu sentez alanında, muhafazakârlık ideolojisinin de yer aldığı söylenmelidir. Muhafazakârlık Türk siyasal düşünce ve pratiğinde kendi başına var olmanın ötesinde diğer ideolojilere eklenerek var olmuş bir ideoloji hüviyetindedir. Bora (2018b, s. 8) da Türk Sağını incelediği çalışmasında muhafazakarlığı “içeriklerin ve zihniyet kalıplarının ötesinde bir ruh hali, duruş/duyuş biçimi, üslup”, “Türk sağının havası” ve “Türk sağının gaz hâli” olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Bora (2018b, ss. 95-96), “muhafazakarlığın bir sıfat olmanın ötesine geçtiği ama bir siyasal program olmanın da berisinde durduğu beş yol izi” saptadığından söz etmektedir ki bunlar; kültürel muhafazakarlık (Yahya Kemal), muhafazakarlık olarak İslamcılık, milliyetçi-muhafazakarlık, muhafazakar devrim (Nurettin Topçu) ve muhafazakar-liberal (Ali Fuat Başgil) yol izleridir. Türkiye’de İslamcı, Türkçü ve hatta liberal eğilimleri barındıran merkez sağ hareketler, kendilerini tanımlamak için muhafazakar sıfatını sıklıkla kullanmışlardır. Ancak bu kullanımlarda, İslam ve Türk kimliklerinin hangisinin ne düzeyde muhafaza edilmekte olduğu bir hayli muğlaklık barındırır. Bu nedenle muhafazakarlığa, Şekil 1’de ayrıca yer verilmemiştir. Ancak Türk sağının genel karakteristiği içerisinde muhafazakarlığın, Şekil 1’deki İslamcılık ve Milliyetçilik uçlarının arasında kalan alanda, çeşitli düşünsel kombinasyonlarla mevcut olduğunu düşünmek gerekir.

daha keskin bir biçimde ifade edildiği görülmektedir (Can, 2020, s. 684). Ocakların, Ülkücülük ideolojisinin yeniden üretiminde de oldukça önemli olduğu söylenmelidir. Günümüzde Meral Akşener liderliğinde bir grup eski MHP’li tarafından kurulan İYİ Parti ve Ümit Özdağ liderliğindeki Zafer Partisi’nin söylem ve politikalarında da Ülkücü eğilimlere kolaylıkla rastlanabilir.

Türkiye’de solun seküler ve İslami karşılıklarını gözlemlemek de mümkündür. 1970’lerde Bülent Ecevit’in “Ortanın Solu” siyasetini bu kapsamda değerlendirmek kısmen mümkün olmakla birlikte, Türkiye’de “sosyal demokrasi” tam olarak 1980 Askeri Darbesi sonrası netlik kazanan ve Batılı bir sol hareket inşa etmeyi amaçlayanlar tarafından temsil edilen bir eğilimdir. Erdal İnönü’nün Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ve daha sonraki Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) denemelerinde bu eğilimin izlerini gözlemlemek mümkündür (Kömürçü, 2010, ss. 217-365). Türkiye’de “İslâmî sosyalizm” eğiliminin ise daha çok entelektüel uğraşlar düzeyinde kalmış olduğu söylenebilir. Farklı zamanlarda yürütülen İslamiyet ve sosyalizm tartışmalarında, genel olarak İslamiyet’in kapitalist değil sosyalist bir iktisadi sisteme karşılık geldiği söylenegelmıştır. Bu tartışmalar YÖN dergisi grubu gibi sosyalistlerce yürütüldüğü gibi (Bora, 2020, s. 607), Nurettin Topçu gibi İslamcı aydınların da zihinlerini meşgul etmiştir (Aktay, 2009, ss. 763-764). Bu tartışmalarda sosyalistler daha çok İslamiyet’in “devrimci” yönünü ön plana koyarlarken; İslamcıların adalet, paylaşım, infak vb. İslami değerlere vurgu yapmış oldukları görülmektedir. Bu noktada MGH’nin, “ne kapitalizm ne sosyalizm” gibi bir duruşa sahip olmasına rağmen, Şekil 1’de belirtilen bu alana temas etmiş olduğu söylenebilir. Zira bu hareketin RP dönemindeki başarısında, yoksul kesimlerde karşılık bulan “Adil Düzen” program ve söyleminin büyük etkisi vardır. Nitekim Adil Düzen için “kabile sosyalizmi, “Sovyet komünizmi” ve “Arap sosyalizmi” gibi yakıştırmalar da yapılmıştır (Çakır, 2018, s. 558). Her ne kadar kendilerini “İslami sosyalist” olarak tanımlamıyor olsalar da günümüzde bu sentez alanında bulunan en önemli hareketlerden birinin Anti-kapitalist Müslümanlar hareketi olduğu söylenebilir. “Mülk Allah’ındır” gibi söylemler aracılığıyla, İslamiyet’in kapitalist bir sisteme cevaz vermeyeceğini savunan bu hareketin ideoloğu sayılabilecek olan İhsan Eliaçık, İslâmîyet’in sol bir yorumunu sistemleştirme çabasıdadır (Koca, 2013; Bora, 2020, ss. 489-492). En somut haliyle Gezi Protestoları’nda (2013) kendisini gösteren bu hareket, henüz siyasal bir parti haline gelmemiştir. Son kertede bu sentez alan, siyasal örgütlenme hareketliliği açısından oldukça kısırdır ve solda olma iddiasındaki tüm hareketler için (CHP de dâhil olmak üzere), potansiyel bir hegemonya kurma alanı niteliğindedir.¹⁶

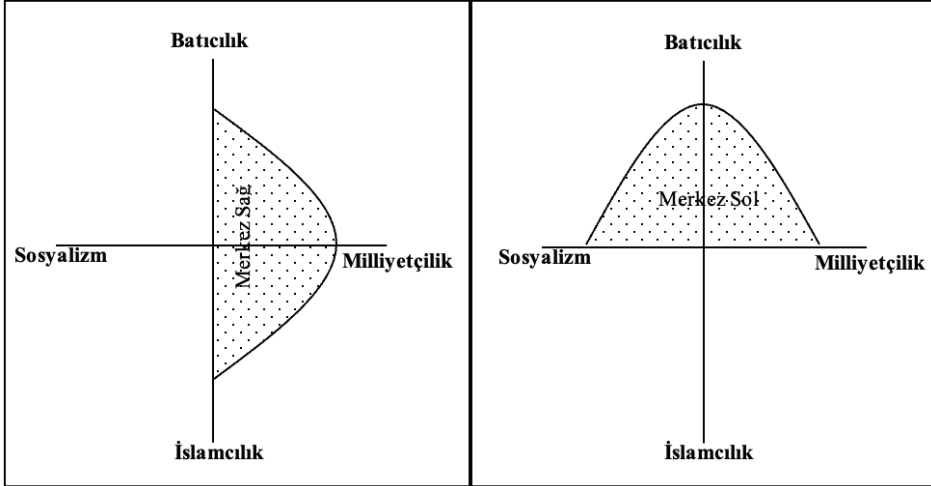
16 “Türkiye’de Sosyal Demokrasi: Alternatif Bir Temel Arayışı” adlı yayınlanmamış yüksek lisans tez çalışmamda bu kapsamda değerlendirilebilecek bir tartışma yürütülmüştür. bkz. (Can, 2012)

Merkez Sağ ve Merkez Sol

Türkiye’de ılımlı tavırlara ya da orta yola karşılık gelen, yani tüm fikirlerin görece uzlaşmasına dayanan bir merkezin varlığından söz edebilmek oldukça güçtür. Zira Türkiye’de merkez; sağ ve sol ayrımının en önemli ideolojik hattına karşılık gelen Batıcılık-İslamcılık eksenindeki bir uzlaşma alanı olmanın aksine, bir mücadele alanını yansıtmaktadır. Dolayısıyla merkezi ele geçirme mücadelesi, Türkiye’de siyasetin merkezsiz olması veya diğer bir ifadeyle merkezin kurumsallaşamaması sonucunu doğurmuştur (Çınar, 2009, s. 517). Türkiye’de merkez sağ geleneği bu mücadelenin net olarak gözlemlenebileceği bir laboratuvar niteliğindedir, merkez sol geleneğinin kendine özgü bir mücadele karakteristiği mevcuttur. Bu bağlamda Şekil 1’deki kurgunun yardımıyla, Türkiye’de merkez sağ ve merkez solun temas ya da mücadele alanları Şekil 2’de sunulmaktadır.

Şekil 2.

Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol Hareketlerin Temas Alanları

Türkiye’de merkez sağ siyaseti geleneği, Şekil 2’de gösterildiği gibi, Batıcılık-İslamcılık-Milliyetçilik arasındaki alanda tahayyül edilebilir. Bu gelenekte yer alan hareketler, bu alanın farklı noktalarını merkez olarak siyaset yürütmüşlerdir. Aslında bu hareketlerin birbirleriyle oldukça çelişki olan eğilimlerin başarılı bir sentezini sunmuş/sunmakta oldukları söylenebilir. Bu bağlamda Türkiye’de merkez sağ siyasetini, Batıcılık-İslamcılık çatışmasının “pansuman alanı” olarak değerlendirmek

mümkündür. Zira bu hareketler bir yandan Batı'ya yönelimi öncelerken; diğer yandan çoğu zaman pragmatist olsa da İslami kesimlerin öneri ve taleplerini siyasetin merkezine taşımıştır.

Türkiye'de merkez sağ gibi bir merkez sol geleneğinden bahsetmek pek mümkün değildir. Türkiye'de merkez sol siyaseti Şekil 2'de gösterildiği gibi, Sosyalizm-Batıcılık-Milliyetçilik arasındaki alanda tahayyül edilebilir. Bu alan, merkez sağ alanıyla benzer biçimde hem bir uzlaşma hem de bir mücadele alanıdır. Buradaki mücadele, Kemalizm ile sosyal demokrasi üzerine yürütülen tartışmalarla netlik kazanır. Ancak Türkiye'de merkez sol siyaseti alanı, bir yönüyle de Sosyalizm-Milliyetçilik çatışmasının "pansuman alanı" olarak görülebilir. Zira bu hareketler bir yandan milliyetçiliğin Kemalist-seküler yorumunu temsil etmiş, diğer yandan da emek-temelli iktisadi talepleri gündeme getirmiştir.

Yukarıda önerilen siyasal yelpaze aracılığıyla, Türkiye'de siyasal evrenin temel eksenleri ve sentez alanları ile merkezin sağ ve solunda olduğu ifade edilen hareketlerin temas/çatışma alanları teşhis edilmeye çalışılmıştır. Daha çok betimleyici nitelikteki iddialara dayanan bu genel çerçevenin tarihsel bir arka plan üzerinden ele alınması; yelpazenin Türkiye'deki siyasal evreni açıklama potansiyelinin sınanması açısından önemlidir. Bunu yaparken de iktidar mücadelesi alanına odaklanmanın, Türkiye'deki güçlü siyasal gelenekleri gözlemleyebilmek açısından anlamlı olduğu ifade edilebilir.

İki Eksenli Yelpaze ve Türkiye'de İktidar Mücadelesinin Panoraması

Cumhuriyet, büyük ölçüde İmparatorluğun son döneminde kurulmuş Batı-tipi mekteplerde öğrenim görmüş olan asker ve sivil bürokratlar tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla bu son dönemdeki Batıcı-İslamcı mücadelesine bizzat şahit ve müdahil olan kurucu kadro, medrese-mektep ikiliğine son vererek Kemalizm ideolojisi ekseninde laik bir ülke inşa etme sürecine girmiştir.¹⁷ Ayrıca CHP'nin 27 yıllık iktidarının son evrelerine kadar İslamcılık, sistematik olarak siyasal alandan dışlanmıştı (Şaylan, 1992, s. 86). Bu dönemde kendisini medeniyetçi, ilerici, inkılapçı vb. terimlerle tanımlayan tek-partili rejim; muhalifler için de gerici/mürteci, İslamcı, yobaz, hilafet yanlısı ve bazen de Bolşeviklik/sosyalistlik terimlerini kullanmıştır (Demirel, 2009, s. 415). Bu süreçte siyasal ayrımın, bir mekânsal tahayyüle karşılık gelen sağ-sol metaforu yerine; büyük ölçüde bir zamansal tahayyüle dayanan ilerici-gerici metaforuna dayanmış olduğu ifade edilebilir.

17 Yayınlanmış doktora tezi çalışmamda bu sürecin incelendiği kısım için bkz. (Can, 2017, ss. 172-185)

Cumhuriyetin ilk yıllarında sağ ve sol terimlerinin rejim tarafından neredeyse hiç kullanılmadığı, eğer kullanılacak olursa da özellikle 1940'larda "Turancı" ve "komünist" hareketleri nitelikle için "aşırı sağ" ve "aşırı sol" terimlerine başvurulduğu görülmektedir (Demirel, 2009, s. 416). Demokrat Parti'nin (DP) kurulması sonrası, Partinin sağcı veya solcu olup olmadığına yönelik tartışmalardaki gelişigüzelik, siyasal aktörlerin sağ ve sol kavramlarına çok da aşına olmadıklarını ortaya koymaktadır.¹⁸ Her ne kadar günümüz Türkiye'sinde, özellikle merkez sağ geleneği, DP'nin sağ bir parti olduğunu benimsemişse de bu parti kendisini sağ bir parti olarak tanımlamamıştır. Ayrıca parti yönetiminin büyük bir çoğunluğu (Celal Bayar, Adnan Menderes vb.) CHP'nin iktidar dönemi siyasetçileridir. Yönetim kadrolarında ideolojik olarak büyük paralellik barındıran DP ve CHP'yi ayıran temel unsur, onları destekleyen toplumsal tabanda gözlemlenebilir (Demirel, 2009, s. 418). Bu hususta Eroğul (1990, ss. 48-49), DP'nin arkasındaki toplumsal güçlerin, CHP dönemi laiklik anlayışı ve özellikle komünizm düşmanlığının imkanlarından yararlanarak gelişen; ancak daha da gelişmek isteyen ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Daha geniş bir çerçevede ele alınmaya çalışıldığında DP hareketi, iktisadi açıdan özellikle taşradaki kırsal ve kentli güçlerin (büyük ve küçük toprak sahipleri, ticaret burjuvazisi, esnaf ve sanatkârlar); kültürel açıdan da dindar-muhafazakâr kesimin, yani CHP iktidarı döneminde kısıtlanmış veya dışlanmış olduğunu hissedenlerin toplanma alanı olmuştur (Demirel, 2018, ss. 494-497). Nihayetinde DP, Batıcılık-İslamcılık çatışmasındaki "pansuman alanı" kalıbına oldukça uymaktadır. Zira bu hareket Kemalist eğilimleri içerisinde barındırmakla birlikte, onu destekleyen toplumsal tabanın İslami taleplerine de karşılık bulmaya çalışmıştır. Nitekim bu konuda Erkilet (2017, s. 153), bazı partilerin "...toplumsal hareketleri sistem içinde tutmak, sistemle çatışma içine girmelerini önlemek amacıyla kurulmuş (...) ya da zamanla bu tutucu işlevi üstlenmiş..." olduğunu ve bu kalıba uyan DP'nin Türkiye'de dışlanmış olan İslami kesimin sisteme yeniden entegre olmasına yönelik icraatlar gerçekleştirdiğini ifade etmektedir.

18 Celal Bayar'ın DP'nin CHP'ye nazaran sağda mı yoksa solda mı durduğu sorusuna bunun net olarak tayin edilmeyeceğini söylemesi, bu mülakatta araya giren Adnan Menderes'in bazı durumlarda "iki parmak solda" bazı durumlarda da "iki parmak sağda" olduğunu ifade etmesi, yine Celal Bayar'ın yabancı bir gazetecinin sorusuna cevaben, toplumsal çıkarları korumak ve hiçbir sınıf ve zümreye ayrıcalık tanımamak anlamında DP'nin sol bir parti olarak tanımlanabileceğini ifade etmesi gibi durumlar (Demirel, 2009, s. 417); bu dönemde sağ ve solun kavramsal düzeyde henüz açık bir nitelik kazanmadığına örnek olarak gösterilebilirler.

19 Eroğul (1990, s. 51) ticaret burjuvazisi ve toprak ağalarının, "bu hareketin özünü oluşturan egemen sınıflar" olduğunu; DP hareketini inşa eden toplumsal güçleri ortaya koyarken "hareketini biçimini belirleyen halk" katılımını da gözden kaçırmamak gerektiğini ifade etmektedir.

Türkiye’de temel siyasal çatışma zemininin, 1960’lardan itibaren Sosyalizm-Milliyetçilik eksenine doğru kaymış olduğu söylenebilir. Bu süreçte Türkiye İşçi Partisi (TİP) kendisini açıkça bir sol parti olarak nitelendirmiş- ki sol daha önce sadece “aşırı” sıfatıyla birlikte algılanmıştır- CHP de kendisini “ortanın solu” kimliği üzerinden yeniden tanımlama çabasına girmiştir (Esmer, 2006, s. 34). DP’nin bir devamı olarak görülen Adalet Partisi (AP) de kendisini sağ-sol terimlerinin aksine; milliyetçi, mukaddesatçı vb. kavramlar üzerinden tanımlama yoluna gitmiştir. Günümüze değin Türk Sağı içerisinde nitelendirilen neredeyse tüm hareketlerin, bu tanımlama kalıbını takip ettiği söylenebilir. Bu hareketler, sol fikirlere karşı keskin bir karşıtlığa sahip olmalarına rağmen, kendilerini çok istisnai örnekler dışında sağ bir parti olarak tanımlamaktan kaçınmışlar ve daha çok muhafazakâr, milliyetçi, mukaddesatçı vb. tanımlamaları kullanmayı tercih etmişlerdir (Taşkın, 2009; Demirel, 2009; Akn & Coşkun, 2017).

1970’ler Türkiye’şi sağ-sol ayrımının kurumsallaşarak sivil topluma yayıldığı ve hatta bu ayrımın siyasal şiddetin ideolojik gerekçesini oluşturduğu bir sürece karşılık gelmektedir. Bu çatışmanın sağ tarafını milliyetçi hareketler, sol tarafını da Marksist/sosyalist hareketler oluşturmuştur. Siyasal alanda da Bora (2018b)’nın “Türk Sağının Üç Hali” olarak nitelendirdiği İslamcılık, milliyetçilik ve muhafazakârlık sentezlerini oluşturan hareketler solun karşısında güçlü bir ittifak [Milliyetçi Cephe (MC)] oluşturmuştur. CHP ve MC (Adalet Partisi, Milli Nizam Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi) arasındaki iktidar mücadelesi 1970’lerin temel siyasal karakteristiğini oluşturur ve 1975’te MC hükümetinin kurulması Özdemir (2013, s. 273)’in ifade ettiği gibi, “Türkiye siyasetinde 1960’larda ortaya çıkan sağ ve sol şeklindeki kutuplaşmanın artık yerleştiğine kanıttır.” Bu dönem CHP’nin ortanın solu politikası nedeniyle, Kemalizm’in sol olarak ya da en azından sola daha yakın bir ideoloji olarak görüldüğü bir sürecin de başlangıç noktasıdır (Kahraman, 2011, ss. 53-56).²⁰ Keza 1960’lardan beri, CHP’ye nazaran daha solda konumlandığını ifade eden birçok parti ve hareket de “burjuva devrimi” ya da “tamamlanamamış” olarak gördükleri Kemalist devrimi sosyalist devrimin bir öncülü olarak ele almış ve dolayısıyla sahiplenmiştir (Boran, 1968; Şener, 2010).²¹ Şekil 2’de gösterildiği üzere, merkez sağ ve merkez sol hareketlerin ideolojik temas ve/veya mücadele alanları da bu süreçte şekillenmeye başlamıştır.

20 Bu dönemde ortanın solu siyasetinin karşısında Turhan Feyzioğlu’nun liderliğindeki Cumhuriyetçi Güven Partisi’nin sistemleştirmeye çalıştığı sağ-Kemalist bir yorum da ortaya çıkmıştır (Bora, 2020, ss. 166-169), ancak bu hareket Ecevit’in ortanın solu siyaseti kadar güçlü bir hegemonik etki oluşturamamıştır.

21 Örneğin bu hareketlerden YÖN dergisi çevresi, Kemalizm’in tamamlanamamış bir devrim olduğunu, “Kemalist devrimlerin üstyapıyı dönüştürdüğünü fakat altyapıya inmediğini” savunmuştur (Kahraman, 2011, s. 49).

Sağ-sol ayrımının 1970'ler Türkiye'sini anlama noktasında oldukça işlevsel olduğu söylenebilir de Necmettin Erbakan'ın bu dönemde sistemleştirdiği MGH'ye ayrı bir parantez açmak gerekir. Bu hareket başlangıçta kendisini sağda konumlandığını beyan etmiş, ancak giderek sağ-sol ayrımını aşan bir "üçüncü yol" sunma çabasında olmuştur (Akın & Coşkun, 2017, s. 8). MGH'nin partileri olan Millî Nizam Partisi (MNP) ve Millî Selamet Partisi (MSP), Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri dışlanan ya da dışlandığını hisseden İslami kesimin toplanma alanı olmuştur (Yavuz, 2018, s. 595). Geçmişte DP ve AP gibi hareketler her ne kadar bu kesimin talep ve ihtiyaçlarına cevap verdiğini iddia etmiş olsalar da bunların yönetimleri ve parti tabanları arasındaki ilişki çoğu zaman "sentetik" kalmıştır.²² Bu anlamda MGH, yönetim ve parti tabanı arasında zihniyet anlamında güçlü bir bütünleşmenin sağlandığı Türkiye'nin ilk İslami-siyasal hareketi olarak değerlendirilebilir. Ancak MGH'yi "radikal İslamcı" bir hareket olarak ifade etmek, yani Şekil 1'deki İslamcılığın en ucundaki bir hareket olarak değerlendirmek oldukça güçtür. Nitekim Erkilet (2017, ss. 153-154)'in de işaret ettiği gibi; tabanında radikal eğilimler gözlemlenmesine rağmen, MGH çizgisini reformcu bir hareket olarak ele almak gerekir. Bu bağlamda MGH, Şekil 2'deki merkez sağ alanının İslamcılığa en yakın noktasında tahayyül edilebilir. Batı ile teması büyük ölçüde teknik düzeyle sınırlayan bu reformcu hareket, bekleneceği üzere Kemalizm'in temel değerlerine (özellikle laiklik ilkesi) karşıt olan bir siyaset tarzının da ilk güçlü temsilidir ve bu hareketin kurduğu partiler tam da bu sebeple kapatılmıştır (Özbudun, 2013, s. 170). Uzun bir zaman sürmüş olan ve daha çok ordu ve yargı pratiklerinde gözlemlenen Kemalizm-MGH mücadelesi, bir anlamda Osmanlı döneminden miras kalan Batıcılık-İslamcılık mücadelesinin ikinci raundunun sergilenmesi olarak görülebilir. Üçüncü raunt için de AK Parti dönemini beklemek gerekecektir.

1980 Askeri Darbesi sonrası Anavatan Partisi'nin (ANAP) gerek parti yönetimi gerekse de toplumsal tabanı, büyük ölçüde 1970'lerin MC bileşenlerinin izlerini taşıyor (Bora, 2018a, s. 593). Bu süreçte, merkez solu temsil etme çabasında olan Erdal İnönü liderliğinde kurulan SODEP ve SHP; muhafazakâr ve liberal eğilimleri barındıran ANAP karşısında karşı-hegemonik güç oluşturabilecek bir varlık gösterememiştir (Kömürücü, 2010, s. 363).

22 1970'lerdeki sentetikliğin altında sınıfsal ya da sınıf-ıçi bir çelişkinin yer aldığından da söz edilebilir. Şöyle ki Erbakan; İstanbul'daki büyük sermaye sahiplerinden müteşekkil merkezi burjuvazinin kayırdığı, çevre burjuvazisinin yani Anadolu sanayici ve tüccarının üvey evlat muamelesi gördüğünü ileri sürmüştür (Bora, 2020, s. 469). Erbakan'ın temsil ettiği bu anlayış; AP'nin temsil ettiği merkez sağ ile İslamcı siyaset arasında sadece kültürel değil, aynı zamanda iktisadi anlamda giderek belirginleşen bir sınır çizecek ve Türkiye'de yeni bir siyasal hareketin temelleri de bu iktisadi-kültürel zemin üzerine kurulacaktır.

1987 referandumunda Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş'in siyasi yasaklarının kalkmasından sonra; ANAP hareketi giderek güç kaybetmeye başlamıştır. 1990'lara gelindiğinde merkez sağ ya da merkez sol kümelerinin her birinde birden çok parti yer almıştır ve bu dönemde aynı kümelerde yer alan partiler arasındaki ideolojik farklılıkların ne düzeyde olduğu tartışma konusudur. Örneğin merkez sağdaki ANAP ve Doğruyol Partisi (DYP), merkez soldaki SHP ve Demokratik Sol Parti (DSP) ve de 1995'te yeniden kurulan CHP arasında gerek parti kadroları gerekse de toplumsal tabanları açısından net bir fark bulmak oldukça zordur.²³ MGH'nin yeni partisi olan Refah Partisi (RP) ise yine bu ayrımın ötesinde konumlanan bir üçüncü yolu inşa etme çabasında olmuştur. RP, bu siyaset tarzıyla 1994 yerel seçimleri ve 1995 genel seçimlerinde kayda değer bir başarı yakalamıştır.²⁴

Bilindiği üzere 2002'de iktidar olan AK Parti'nin kurucu kadroları büyük ölçüde MGH kökenlidir, ancak bu kadro kendisini İslamcı veya Milli Görüşçü olarak değil “muhafazakâr demokrat” olarak tanımlamayı tercih etmiştir (Akdoğan, 2018, ss. 625-629). AK Parti İslamcı köklerini tabii ki hiçbir zaman reddetmemiş- hatta gerekli gördüğü zaman ve durumlarda oldukça görünür kılmış- ancak ekseriyetle Özal'ın liberal-muhafazakâr eğilimini takip eden bir siyaset tarzı benimsemiştir ve bu yolla oldukça kısa sürede (bir seçim sonrası) 1990'ların merkez sağ kitlesinin neredeyse tamamının desteğini almayı başarmıştır (Taşkın, 2009, ss. 468-470). Bu açıdan Bora (2020, s. 478)'nın işaret ettiği gibi AK Parti, “merkez sağ politik gelenekle Milli Görüş'ün açıortayına” yerleştirilebilir. Ancak AK Parti'yi bu açıortay doğrusuyla sınırlı görmemek gerekir. Şöyle ki iktidarının ilk yıllarındaki ekonomi politikaları, Avrupa Birliği'ne katılma çabaları, hak ve özgürlükler alanındaki söylemleri; AK Parti'nin liberal kesimlerden sol kesimlere değin uzanan bir skalaya temas etmesini sağlamıştır (Yılmaz, 2018, s. 614). Nitekim bu durumla da bağlantılı olarak, 2011 yılına

- 23 Bazı yazarlar tarafından, ANAP ve DYP'nin siyasal programları ve toplumsal tabanları arasında birtakım farklılıkların bulunduğu ifade edilmiştir. Örneğin Mert (1999)'e göre, “DYP küçük sermaye, taşra burjuvazisi, muhafazakâr-dindar ve koyu milliyetçi Anadolu'nun sağ sesi, ANAP ise büyük sermaye, kozmopolit büyük şehirler ve münhasıran İstanbul dükalığının liberal sağ partisi olmak durum[un]da” kalmıştır. Yine ANAP'ın, bilhassa Özal yönetiminde dönemin Yeni-Sağ anlayışının izlerini taşımışken; DYP'nin, DP ve AP çizgisini takip eden bir merkez sağ siyasetini temsil etmiş olduğu da ifade edilmektedir (Ertan, 2021, s. 969). Bu temel farklılıkların 1990'ların sonuna doğru giderek törpüldüğünü iddia etmek mümkündür. Özellikle bu dönemde partiler arası siyasetçi geçişleri ve partilerin ideolojik ve örgütsel olarak benzeşmesi, farklılığı neredeyse sadece lider farklılığına indirgemıştır (Ertan, 2021, s. 980). Benzer biçimde bu dönemdeki merkez sol siyasetinin, Kemalizm ve sosyal demokrasi tartışmaları önemli olmakla birlikte, büyük ölçüde lider merkezlik çerçevesinde biçimlendiğini ifade etmek mümkündür.
- 24 Taşkın (2009, ss. 464-465)'in vurguladığı gibi, MGH'ye ait sağ ve solu gayri-millî ve gayri-dini olarak nitelendirme kalıbı takip eden RP'nin solun kriz içerisinde olduğu bir dönemde politikasını sosyal adaletçi talepler üzerine inşa etmesi ve merkez sağ partilerle arasına açıkça mesafe koyması; bu dönemdeki seçim başarılarının önemli gerekçelerini sunar.

gelindiğinde Türkiye'deki seçmenlerin yarısı AK Parti'ye oy vermiştir.²⁵ Dolayısıyla AK Parti'nin bu süreçte Şekil 2'de gösterilen merkez sağ alanının neredeyse tamamında varlık gösteren bir hareket olmakla sınırlı kalmayıp, diğer sentez alanlara da temas etmeyi başaramış bir siyaset yürüttüğünü ifade etmek gerekir. Zira bu yıllarda AK Parti hareketi bir yandan milliyetçi, muhafazakâr, dindar ve mukaddesatçı siyaset geleneğinin takipçisi olan bir politika yürütmüş; diğer yandan Türkiye'nin birçok alandaki hak ve özgürlük sorununa Batılı sol partiler gibi yaklaşan bir görünüm vermiştir.²⁶ Öyle ki kendisini sosyal demokrat bir parti olarak tanımlayan CHP, bu dönemde cereyan eden pek çok olayda statükocu bir parti görünümünü yansıtmıştır (Lagendijk, 2013, ss. 194-195). Bununla birlikte günümüze yakın seçim sonuçları üzerinden, AK Parti'nin Şekil 2'de gösterilen merkez sağ alanındaki hegemonik etkisinin azalma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.

Özetle Türkiye'de DP, AP, ANAP, DYP ve AK Parti tarafından temsil edilen merkez sağ geleneği, Şekil 2'de görüldüğü gibi Batıcılık-Milliyetçilik-İslamcılık uçları arasındaki alanda hareket etmiştir. Diğer bir ifadeyle bu gelenek, derin tarihsel köklere sahip olan Batıcılık ile İslamcılık çatışmasının fay hatları üzerinde politika yürütme çabasında olmuştur. Örneğin, ANAP ve DYP hareketlerinde liberal fikirleri içerisine alan Batıcı kanat ile Türk-İslam sentezi fikirlere karşılık gelen muhafazakâr kanat arasında yaşanan gerilim sürekli canlılığını korumuştur (Taşkın, 2009, s. 468). ANAP ve daha net olacak biçimde AK Parti hareketleriyse, İslamcılık ucuna daha yakın konumları merkez olarak almışlardır. Nitekim Türkiye'de merkez sağın, Batıcılık-İslamcılık ekseninde giderek İslamcılığa yaklaşan bir güzergâhı takip ettiği söylenebilir.

Türkiye'de SODEP, SHP, DSP ve CHP tarafından temsil edilen merkez sol siyaseti ise Şekil 2'de görüldüğü gibi Batıcılık-Sosyalizm-Milliyetçilik uçları arasındaki alanda

- 25 AK Parti'nin sosyal politika enstrümanları aracılığıyla da önemli bir toplumsal destek kazandığı ifade edilmelidir. İlk bakışta çelişkili gibi dursa da AK Parti bir yandan neoliberal bir ekonomi politikası takip etmiş, diğer yandan da düşük gelirli kesimlerin ihtiyaçlarının hem aynı hem de nakdi usullerle karşılandığı bir sosyal politika yürütmüştür (Özdemir, 2020). Ancak konuya eleştirel yaklaşan birçok araştırmacıya göre, AK Parti'nin yürüttüğü sosyal politika ile neoliberalizm arasında bir çelişki değil, bilakis bir bütünsellik vardır. Konuya bu açıdan yaklaşan Buğra (2008, ss. 233-246)'ya göre AK Parti'nin sosyal politikası "hak" temelli olmak yerine "hayırseverlik" temelli bir mantığa dayanır ve bu politika tarzında devlet, yoksullukla mücadele görevini Sivil Toplum Kuruluşları ve özel sektöre yüklemeye eğilimindedir. Yine birçok çalışmada AK Parti dönemi sosyal politika rejiminin, yoksulluğa kalıcı bir çözüm üretmenin aksine yoksulluğu yeniden ürettiği ve klientelist ilişkiler içerdiği eleştirileri de yöneltilmektedir (Metin, 2011; Yılmaz, 2015; Durmaz, 2016). Ancak burada belki de daha önemli olan husus, AK Parti'nin sosyal politika enstrümanları aracılığıyla alt-gelir grubu ve kırsal kesimde önemli bir destek kazanarak; sol hareketler ile bu kesimlerin önemli bir kısmı arasında örülü olan duvarı daha da güçlendirmiş olmasıdır.
- 26 Ancak AK Parti'nin bu dönemdeki siyaset tarzının, birçok yazar ve kesim tarafından siyasal bir strateji olarak görüldüğünü hatırla tutmak gerekir. Bu bağlamda Çınar (2009, s. 517) AK Parti'nin "iktidar odaklı" bir hareket olduğunun altını çizerek; "kendisiyle iktidar paylaşılmak istenmediği" ve "kendisine karşı zor siyaseti" uygulandığı için "mecburen demokrat" olduğunu ifade etmiştir.

hareket etmiştir. Aslında Türkiye’nin sosyal demokrasi tecrübesinde, Kemalizm ile hem hesaplaşma hem de bütünleşme çabasının izleri bir arada görülür. Gerek 1970’lerin CHP’si gerek 1980 ve 1990’ların SODEP, DSP, SHP ve yeniden kurulan CHP tecrübelerinde bir yandan Kemalizm ile tarihsel devamlılık kurma, bir yandan da onun sol ile çelişen yönlerini bertaraf edebilme uğraşı ve tartışmaları dikkat çeker (Kömürcü, 2010; Kahraman, 2011; Çubukçu, 2009). Bu tartışmaların, Türkiye’de sosyal demokrasiyi hegemonik düzeyde bir başarıya ulaştıramadığı açıktır. Nitekim bu durumu bir yönüyle “sosyal demokratlaşamama vakası” olarak değerlendiren Çubukçu (2009) oldukça haklıdır. Günümüz CHP’si de sosyal demokrasiye dayanan bir hegemonya inşa etme ve dolayısıyla tabanını genişletme siyasetine kıyasla; muhalif merkez sağ hareketlerle kurduğu ittifaklar aracılığıyla, iktidarın güçlü ortağı olma stratejisine daha çok ağırlık veriyor görünmektedir.

Sonuç

Sağ-sol ayrımından hareketle oluşturulan siyasal yelpaze modelleri, incelenen siyasal evrenin ideolojik içeriğini bütüncül olarak tahayyül edebilmeyi mümkün kılmaktadır. Bu çalışma kapsamında da Türkiye’ye özgü bir siyasal yelpaze modeli sunulmaya çalışılmıştır. Aslında sosyal bilimler içerisindeki tipoloji, sınıflandırma, kategorize etme vb. genelleştirme ve betimlemeye dayalı çalışmaların; ele aldıkları konuyu netlikle sunma çabası içerisinde, spesifik veya istisnai durumları analiz dışında tutmayı göze almaları olağandır. Dolayısıyla sunulan bu yelpazenin Türkiye’de hâkim olan siyasal gelenekleri ihtiva etmesine rağmen, bazı spesifik durumları izah edemeyeceğini kabul etmek gerekir.

Çalışma kapsamında geometrik bir mecaz üzerinden, bu siyasal evrenin iki eksenden oluşan bir analitik düzlem şeklinde tahayyül edilebileceği önermesi temellendirilmeye çalışılmıştır. Tabi ki bu temellendirme çabasında, Osmanlı-Türk modernleşmesinin bıraktığı tarihsel bakiyenin oldukça elverişli imkanlarından yararlanılmıştır. Zira günümüz Türkiye’sinde de sağ ve sol tutumları tayin eden temel çizgi, modernleşme sürecinin ideolojik mücadelesine karşılık gelen Batıcılık-İslamcılık gerilim hattıdır. Bu bağlamda Batıcılık-İslamcılık eksenini, Sosyalizm-Milliyetçilik eksenini ortadan bölerek; Batıcı-sol (sosyal demokrasi), İslami-sol (İslami sosyalizm), seküler-milliyetçi (Kemalizm) ve İslami-milliyetçi (Ülkücülük) eğilimleri oluşturmaktadır. Günümüze değin merkez sağ ve merkez sol hareketler de bu siyasal evrenin farklı noktalarından hareket ederek, siyasetin merkezine sahip olmayı amaçlamışlardır.

Türk sağı ve solunun Batılı örneklerden farklı nitelikleri olduğunu ifade etmek mümkündür ve mutlaka bu durumun Türkiye’de kapitalizmin kurumsallaşma süreci çerçevesinde öne sürülebilecek iktisadi açıklamaları da mevcuttur. Ancak çalışma kapsamında bu yönde bir sorgulamaya gidilmemiştir. Zira çalışma, “Türkiye’de sağ-sol ayrımı Batı’daki örneklerinden neden farklıdır?” türünden bir soruya değil; “Türkiye’de sağ-sol ayrımını inşa eden tarihsel ve ideolojik arka plan neleri içerir?” ve “Bu ayrımı bir yelpaze olarak haritalamak mümkün müdür?” sorularına cevaplar sunmaya çalışmıştır. Nihayetinde önerilen bu siyasal yelpazenin Türkiye’deki siyasal evreni, kendine özgü tarihsel ve ideolojik karakteristikleri doğrultusunda analiz edebilmeyi mümkün kılacağı düşünülmektedir.

Horizontal and Vertical Ideological Axes Building the Left-Right Distinction in Türkiye: A Political Spectrum Proposal

Candaş Can

Introduction

This study is primarily grounded in an endeavor to establish and justify a political spectrum peculiar to Türkiye. By frequently referring to terms such as left, right, center-left, and center-right, the study considers placing political movements in Türkiye along a horizontal axis stretching from left to right to not be possible due to its unique circumstances. Answering questions such as “Which is further right, Islamic or nationalist movements?”, “Are all politically Islamic-based movements in Türkiye positioned on the right?”, and “Does Kemalism belong to the left or the right?” through a linearly constructed spectrum is quite challenging. Therefore, the study will attempt to establish a spectrum within its scope based on a quest that goes beyond the classical left-right dichotomy.

Using a geometric metaphor, the political universe in Türkiye evokes an analytical plane formed by two intersecting axes rather than a single line. With regard to this analytical plane, one can claim the horizontal axis to be the Socialism-Nationalism axis and quite similar to a typical left-right distinction. The labeling of the nationalist-socialist polarization that especially escalated in the 1970s as a right-left conflict strengthens this claim. In this context, one can also argue the vertical axis to represent Westernism-Islamism, which has been institutionalized within the experience of

@ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, ccan@sinop.edu.tr

id <https://orcid.org/0000-0001-6391-3067>

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0722
insan & toplum, 2023.
insanvetoplum.org

Başvuru: 18.03.2022
Revizyon: 20.02.2023
Kabul: 29.05.2023
Online First: 30.08.2023

Ottoman Turkish modernization. This axis intersects the Socialism-Nationalism axis and results in four main synthesis areas: Kemalism, Ulkuculuk, Social Democracy, and Islamic Socialism.

A Brief History of the Distinction: Left and Right

The origins of the terms left and right are based on the seating arrangement in the pre- and post-French Revolution assembly. In the General Assembly convened in 1789, the aristocrats who were supporters of the king sat on the right side, while the radicals who were members of the Third Estate sat on the left. This seating arrangement was based on the inclination or opposition to the status quo and was largely followed in subsequent French assemblies as well. Taking the example from France, the representation of bourgeois ideology as the left did not last long, and since the mid-19th century, left began to be used as a term to indicate socialist ideas and movements. Therefore, as socialist movements began to integrate into the political system toward the 20th century, liberals naturally positioned themselves to the right of socialists. Conservatism has naturally maintained its position on the right or center-right throughout almost all of Europe.

In the West, the left-right distinction has been shaped by the struggle between capitalism and socialism, and the existence of this distinction has become disputable with the loss of socialism's claim to global relevance. In Türkiye, however, the movements characterized as left and right have been constructed and sustained in a way quite different from how they appear in the West. This difference can be attributed to the unique nature of the Ottoman-Turkish experience of modernization. Therefore, approaching the issue through this experience is considered to be functionally useful in revealing the main outlines of a political spectrum specific to Türkiye.

An Alternative Political Spectrum Proposal

The political universe in Türkiye is thought to be composed of two main axes (i.e., the Westernism-Islamism Vertical Axis and the Socialism-Nationalism Horizontal Axis), as well as the synthesis tendencies that exist between these axes. When considering the different ideological connections Westernism and Islamism have established with nationalism and socialism (e.g., Kemalism, social democracy, Ulkuculuk, and Islamic socialism), this claim acquires a more concrete basis.

The conflict between Westernism and Islamism constitutes one of the main areas of conflict in the experience of Ottoman-Turkish modernization. While a sharp

contrast exists between the so-called extreme tendencies of these two sides, finding points of compromise between their so-called moderate tendencies is quite possible. Therefore, in the Westernism-Islamism axis depicted in Figure 1, extreme tendencies are found as one approaches the edges of the axis, while moderate tendencies are observed as one moves toward the center.

Socialist and Turkish nationalist tendencies began to emerge in the last century of the Empire. During this process, however, no clear-cut conflict can be said to be present between them. The first sparks of this conflict didn't become observable until the debates between the Nihal Atsız and Sabahattin Ali circles in the 1940s, while by the 1970s, the main actors in the politically violent incidents that were coded as a left-right conflict in societal memory involved these movements. The Socialism-Nationalism axis bears a resemblance to the left-right distinction in the West, which is why it is depicted horizontally in the spectrum.

In the synthesis areas shown in Figure 1, Kemalism occurs between Westernism and Nationalism, Ulkuculuk occurs between Nationalism and Islamism, social democracy occurs between Westernism and Socialism, and Islamic socialism occurs between Islamism and Socialism. In this regard, one should note that each synthesis area has different tendencies within it (e.g., Anatolianism, conservatism) apart from the mentioned syntheses. The main reason for including only the mentioned synthesis tendencies in Figure 1 is that they represent the strongest and most prominent political tendencies in their respective areas.

The tradition of center-right politics in Türkiye can be envisioned within the space between Westernism, Islamism, and Nationalism, as depicted in Figure 2. In Türkiye, the center-right politics can be considered as the “repairing area” of the Westernism-Islamism conflict. While these movements have a tendency towards the West, they also often bring the proposals and demands of Islamic section to the center of politics, albeit in a pragmatic manner. In Türkiye, it is difficult to state a center-left tradition, such as center-left politics. Center-left politics can be envisioned within the space between Socialism, Westernism, and Nationalism, as depicted in Figure 2. The area of center-left politics in Türkiye can be seen as the “repairing area” of the Socialism-Nationalism conflict. These movements represent both the Kemalist-secular interpretation of nationalism and labor-oriented economic demands.

The Two-Axis Spectrum and the Panorama of Power Struggle in Türkiye

The Republic was established by military and civilian bureaucrats who had received education in Western-style schools mostly during the final period of the Empire.

Until the later stages of the 27-year-long rule of the Republican People's Party (CHP), Islamism was systematically marginalized from the political sphere. During this process, the political divide can be said to have relied largely on a progressive-conservative metaphor based on a temporal imagination, rather than the right-left metaphor corresponding to a spatial imagination. This political understanding largely continued during the Democratic Party (DP) era.

The main political conflict can be argued to have shifted toward the Socialism-Nationalism spectrum in the 1960s. However, the influence from the other axis should also be noted to have been preserved during this process. This can be observed in the center-right and center-left movements that emerged during this period. The 1970s in Türkiye witnessed the institutionalization of the left-right divide spreading into civil society and even becoming the ideological justification for political violence. While the left-right divide can be said to be quite functional in understanding the Türkiye of the 1970s, separate mention needs to be made concerning the National Vision Movement (MGH) systematized by Necmettin Erbakan during this period. Initially positioning itself on the right, this movement gradually attempted to offer a third way that transcended the left-right divide. MGH can be envisioned most closely positioned to Islamism within the center-right area as depicted in Figure 2.

In Türkiye, the center-right tradition as represented by the Democratic Party (DP), Justice Party (AP), Motherland Party (ANAP), True Path Party (DYP), and Justice and Development Party (AK Party) has been positioned within the area between Westernism, Nationalism, and Islamism, as seen in Figure 2. In other words, this tradition has sought to navigate the fault lines of the historical conflict between Westernism and Islamism in its political agenda. For example, tensions between the Western-oriented wing incorporating liberal ideas and the conservative wing representing Turkish-Islamic synthesis have remained alive within the ANAP and DYP movements. ANAP, as well as the AK Party more explicitly, have positioned themselves closer to Islamism. Indeed, the center-right in Türkiye can be said to have increasingly followed a trajectory that leans towards Islamism on the axis of Westernism-Islamism.

The center-left politics in Türkiye are represented by the Social Democracy Party (SODEP), Social Democratic Populist Party (SHP), Democratic Left Party (DSP), and Republican People's Party (CHP) and have been positioned within the space between Westernism, Socialism, and Nationalism as shown in Figure 2. In fact, traces of both confrontation and integration with Kemalism can be observed in Türkiye's social democratic experience. CHP's experiences in the 1970s, as well as the SODEP, DSP, SHP, and reestablished CHP in the 1980s and 1990s, highlight the efforts toward and

debates on establishing a historical continuity with Kemalism while also addressing its conflicting aspects with the left.

Conclusion

In present-day Türkiye, the fundamental divide that determines left and right attitudes is the tension between Westernism and Islamism, which corresponds to the ideological struggle of modernization. In this context, the Westernism-Islamism axis divides the Socialism-Nationalism axis, giving rise to the tendencies of the Western-oriented left (social democracy), the Islamic-oriented left (Islamic socialism), the secular-nationalist (Kemalism), and the Islamic-nationalist (Ulkuculuk). Up until today, the center-left and center-right movements had also emerged from different points within this political universe, aiming to gain influence over the center of politics.

The Turkish left and right can be said to have had different characteristics compared to Western examples, and economic explanations are found that can be put forward within the framework of the institutionalization of capitalism in Türkiye. However, this study conducts no such inquiry within its scope. The study does not aim to answer the question of why the left-right distinction in Türkiye differs from Western examples but rather seeks to provide answers to the questions of what the historical and ideological backgrounds are that have constructed this distinction and whether or not this distinction can be mapped as a spectrum. Hereby, the proposed political spectrum is thought to be able to allow the political universe to be analyzed in Türkiye in line with its historical and ideological characteristics.

Kaynakça | References

- Açikel, F. (2006). Entegratif toplum ve muarızları: "Merkez-çevre" paradigması üzerine eleştirel notlar. *Toplum ve Bilim*, 105, 30-69.
- Akdoğan, Y. (2018). Adalet ve Kalkınma Partisi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- İslâmcılık* içinde (C. 6, ss. 620-631). İletişim Yayınları.
- Akın, M. H., & Coşkun, B. (2017). Türkiye siyasi kültüründe sağ-sol ayrımı ve Milli Görüş Hareketi. *Turkish Studies*, 12(8), 1-10. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.11654>
- Aksoy, İ. & Can, C. (2018). Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'da millet in ontolojik temelleri. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 136-152. <https://doi.org/10.26899/inciss.144>
- Aktay, Y. (2009). Türkiye'de İslâm ve sol veya İslâmcılar ve solcular. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 758-784). İletişim Yayınları.
- Artaraz, K. (2005). Populism. R. Carlisle (Ed.). *Encyclopedia of politics: The left and the right: Volume 1: The left* içinde (ss. 349-351). SAGE Publications, Inc.
- Benlisoy, F., & Çetinkaya, Y. D. (2018). İştirakçi Hilmi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- Sol* içinde (C. 8, ss. 165-183). İletişim Yayınları.

- Bobbio, N. (1999). *Sağ ve sol: Bir politik ayrımın anlamı*, Z. Yılmaz (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Bora, T. (2018a). Turgut Özal. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- Liberalizm içinde* (C. 7, ss. 589-601). İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2018b). *Türk sağının üç hâli: milliyetçilik, muhafazakârlık, İslâmçılık*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2020). *Cereyanlar: Türkiye'de siyasi ideolojiler*. İletişim Yayınları.
- Boran, B. (1968). *Türkiye ve sosyalizm sorunları*. Gün Yayınları.
- Bozarslan, H. (2018). Türkiye'de Kürt sol hareketi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- Sol içinde* (C. 8, ss. 1169-1207). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2020). Kürd milliyetçiliği ve Kürd hareketi (1898-2000). T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Milliyetçilik içinde* (C. 4, ss. 841-870). İletişim Yayınları.
- Buğra, A. (2008). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika*. İletişim Yayınları.
- Can, C. (2012). *Türkiye'de sosyal demokrasi: Alternatif bir temel arayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Can, C. (2017). *Köy Enstitülerinden İmam-Hatiplere eğitimde hegemonya mücadelesi*. Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Can, K. (2020). Ülkücü Hareketin ideolojisi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Milliyetçilik içinde* (C. 4, ss. 663-685). İletişim Yayınları.
- Caprara, G. V. & Vecchione, M. (2018). On the left and right ideological divide: Historical accounts and contemporary perspectives. *Advances in Political Psychology*, 39(S1), 49-83. <https://doi.org/10.1111/pops.12476>
- Carlisle, R. (2005). Introduction. R. Carlisle (Ed.), *Encyclopedia of politics: The left and the right: Volume 1: The left içinde* (ss. vii-ix). Sage Publications, Inc.
- Çakır, R. (2018). Milli Görüş Hareketi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- İslâmçılık içinde* (C. 6, ss. 544-575). İletişim Yayınları.
- Çınar, M. (2009). Merkezlessiz siyaset, siyasetlessiz merkez. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler içinde* (C. 9, ss. 497-518). İletişim Yayınları.
- Çubukçu, S. U. (2009). Türkiye'de merkez solun "sosyal demokratlaş(ama)ma" vakası. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-dönemler ve zihniyetler içinde* (C. 9, ss. 519-544). İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2009). 1946-1980 Döneminde "sol" ve "sağ". T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler içinde* (C. 9, ss. 413-450). İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2018). Demokrat Parti. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce- Liberalizm içinde* (C. 7, ss. 480-529). İletişim Yayınları.
- Durmaz, O. S. (2016). Neo-liberal sosyal politika rejiminin tesisi ve AKP. *Çalışma ve Toplum*, 1, 143-168.
- Erkilet, A. (2017). *Orta Doğu'da modernleşme ve İslâmî hareketler*. Büyüyenay Yayınları.
- Eroğul, C. (1990). *Demokrat Parti (tarihi ve ideolojisi)*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Ertan, M. (2021). Türkiye'de siyasal merkezin dönüşümü: 1990'larda Merkez sağın bölünmesi ve düşüşü. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 963-992.
- Ertekin, O. (2020). Cumhuriyet döneminde Türkçülüğün çatallanan yolları. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Milliyetçilik içinde* (C. 4, ss. 345-387). İletişim Yayınları.
- Esmir, G. T. (2006). *CHP: 1965-1980: Türk siyasal yaşamında ortanın solu*. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Fukuyama, F. (1992). *Tarihin sonu ve son insan*. Z. Dicleli (Çev.). Simavi Yayınları.

- Giddens, A. (2009). *Sağ ve solun ötesinde: Radikal politikaların geleceği* (M. Sözen & S. Yücesoy, Çev.). Metis Yayınları.
- Hanioglu, Ş. M. (2013). Kemalizm'in tarihi kökenleri. A. T. Kuru & A. Stepan (Ed.), & H. Tatoğlu (Çev.), *Türkiye'de demokrasi, İslâm ve laiklik* içinde (ss. 31-57). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Heywood, A. (2014). *Siyasi ideolojiler*. A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın, B. Kalkan (Çev.). Adres Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2011). Türk solunun çıkmaz sokağı: Kemalizm (Ordu) ilişkisi. *DOĞUBATI*, 59, 35-95.
- Karabaşoğlu, M. (2020). İslâm ve milliyetçilik arasındaki ilişki ve etkileşim. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 690-702). İletişim Yayınları.
- Kavukçuoğlu, D. (2003). *Sosyal demokrasiye temel eğilimler*. Cumhuriyet Kitapları.
- Koca, B. (2013). *Türkiye'de İslam ve sosyalizm ilişkisi bağlamında emek ve adalet platformu ve Antikapitalist Müslümanlar* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçal, V. (2012). 'Çevre'den 'merkez'e yönelim bağlamında Türkiye'de muhafazakârlığın dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan muhafazakâr demokrasiye AK Parti örneği. *Bilgi*, 24, 81-111.
- Kömürçü, D. (2010). *Türkiye'de sosyal demokrasi arayışı: SODEP ve SHP deneyimleri*. Agora Kitaplığı.
- Küçükömer, İ. (2012). *Batılılaşma & düzenin yabancılaşması*. Profil Yayıncılık.
- Laçiner, Ö. (2009). Kürt sorunu ve PKK. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 606-616). İletişim Yayınları.
- Legendijk, J. (2013). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılımı ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin rolü. A. T. Kuru & A. Stepan (Ed.), & H. Tatoğlu (Çev.), *Türkiye'de demokrasi, İslâm ve laiklik* içinde (ss. 177-197). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Lewis, B. (2014). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. B. B. Turna (Çev.). Arkadaş Yayınevi.
- Mardin, Ş. (2006). Türk siyasasını açıklayabilecek bir anahtar: Merkez-çevre ilişkileri. M. Türköne & T. Önder (Ed.), & Ş. Gören (Çev.), *Türkiye'de toplum ve siyaset- Makaleler 1* içinde (ss. 35-78). İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2018). *Bu ülke*. M. A. Meriç (Ed.). İletişim Yayınları.
- Mert, N. (1999). Seçimlerden önce merkez sağ. *Birikim*, 120, 36-41.
- Metin, O. (2011). Sosyal politika açısından AKP dönemi: Sosyal yardım alanında yaşananlar. *Çalışma ve Toplum*, 1, 179-200.
- Nascimento, A. (2005). Argentina. R. Carlisle (Ed.), *Encyclopedia of politics: The left and the right: Volume 1: The left* içinde (ss. 31-33). SAGE Publications, Inc.
- Oran, B. (2020). Kürt milliyetçiliğinin diyalektiği. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce-Milliyetçilik* içinde (C. 4, ss. 871-879). İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye teşkilât ve idare tarihi*. Cedit Neşriyat.
- Özbudun, E. (2013). Türk Anayasa Mahkemesi ve siyasal kriz. A. T. Kuru & A. Stepan (Ed.), & H. Tatoğlu (Çev.), *Türkiye'de demokrasi, İslâm ve laiklik* içinde (ss. 161-174). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, G. (2020). Türkiye'de değişen madun siyaseti ve AK Parti'nin iktidar oluşuna ilişkin bir değerlendirme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 12(23), 474-492.
- Özdemir, H. (2013). Siyasal tarih (1960-1980). S. Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 4 -Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde (C. 4, ss. 227-292). Cem Yayınevi.
- Power, M. (2005). Peronism. R. Carlisle (Ed.), *Encyclopedia of politics: The left and the right: Volume 2: The right* içinde (ss. 816-817). SAGE Publications, Inc.
- Şaylan, G. (1992). *Türkiye'de İslamcı siyaset*. Verso Yayıncılık.
- Şener, M. (2010). *Türkiye solunda üç tarz-ı siyaset: Yön, MDD ve TİP*. Yordam Kitap.

insan & toplum

- Taşkın, Y. (2009). Türkiye’de sağcılık: Bir kavramın yerleşme tarihini anlamak... T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 451-473). İletişim Yayınları.
- Toker, N. & Tekin, S. (2020). Batıcı siyasi düşüncenin karakteristikleri ve evreleri: ‘Kamusuz Cumhuriyet’ten ‘Kamusuz Demokrasi’ye. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce- Modernleşme ve Batıcılık* içinde (C. 3, ss. 82-106). İletişim Yayınları.
- Tuncel, G. & Gündoğmuş, B. (2012). Türkiye siyasetinde merkez- çevrenin dönüşümü ve geleneksel merkezini konumlanma sorunu. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 137-158.
- Tunçay, M. (2000). *Türkiye’de sol akımlar-I (1908-1925)*. BDS Yayınları.
- Uçar, M. (2005). Klasik bir ayrımın ötesine geçememek: Siyasal farklılığın ölçütü olarak sağ-sol. *Liberal Düşünce*, 40, 331-349.
- Uğur, M. (2009). Türkiye’de Avrupa Birliği sorunu: Kendini yeniden üreten bir yatay bölünün hikâyesi. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 999-1017). İletişim Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi*. Ülken Yayınları.
- Yağcı, A. H. (2022). Türkiye’de bireylerin sol-sağ ayrımına göre konumlanması: Dünya değerler araştırması 1990-2018 verilerinin incelenmesi. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 10(1). <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1019042>
- Yavuz, M. H. (2018). Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve modernist gelenek. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce- İslâmcılık* içinde (C. 6, ss. 591-603). İletişim Yayınları.
- Yıldız, A. (2009). Kürt ulusal hareketinin üç tarz-ı siyaseti: Kemalizm, İslâmcılık ve sol. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-Dönemler ve zihniyetler* içinde (C. 9, ss. 545-558). İletişim Yayınları.
- Yılmaz, B. (2015). Yeni Türkiye, yeni refah rejimi, yeni yönet(iş)im... ve yoksulluk: Sosyal yardımların anlam ve ehemmiyetine dair. *idealkent*, 6(16), 182-209.
- Yılmaz, N. (2018). İslâmcılık, AKP, siyaset. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce- İslâmcılık* içinde (C. 6, ss. 604-619). İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2019). Kemalist düşüncenin Osmanlı kaynakları. T. Bora & M. Gültekinil (Ed.), & Ö. Gökmen (Çev.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce-Kemalizm* içinde (C. 2, ss. 44-55). İletişim Yayınları.